

FARG‘ONANING ANTIK DAVR TARAQQIYOTI OMILLARI VA MOXIYATI

© 2025. Baxtiyor Abdullayev

Y. G‘ulomov nomidagi Samarqand arxeologiya instituti

Kalit so‘zlar: Farg‘ona vodiysi, Antik davri, ko‘chmanchi va o‘troq madaniyatlar, urbanizatsiya va hunarmandchilik.

Mintaqa Antik davri Qadim Farg‘ona (Davan) davlatining shakllanish, rivojlanish, tushkunlik va tugatilish bosqichlarini qamragan. Maqolada vodiyning ilk markazlashgan davlatchiligi tomonidan olib borilgan izchil ichki siyosiy ta’sirida mintqa urbanizatsiya jarayonlari va hunarmandchilikning turli sohalari keng ko‘lamda rivojlanib borishi hamda ularning asosiy omillari va taraqqiyot mohiyati ko‘rsatilgan. Yangi dala tadqiqotlari natijalari va oldingi arxeologik tadqiqotlar xulosalarini tanqidiy tahlil qilish asosida Antik davr taraqqiyotining xarakterli bosqichlarini aniqlash, ular to‘plangan materiallarni solishtirish orqali ilmiy asoslab berildi. Keltirilgan yangi arxeologik tadqiqotlari 2014-2024-yillarni qamragan bo‘lib, oxirgi o‘n mavsumdan ortiq qazuv ishlari natijalarini o‘z ichiga olgan. Bu vaqt mobaynida Andijon viloyatidagi Qo‘shtepa-2, Sultonobod-3 va Sultonsupa manzilgohlari hamda Xonobod-1 va Xonobod-3 mozorqo‘rg‘onlarida dala tadqiqot ishlari olib borildi. Ularda Antik davr turli bosqichlari davomida mintqa urbanizatsiyasi va hunarmandchiligi yuqori rivojlanishining asosiy omillarini ifodalaydigan moddiy madaniyat namunalari qo‘lga kiritilgan. Ushbu ilmiy taqdimotimizda keltirilgan osori-atiqalarni vodiyning boshqa yodgorliklari va qo‘shni tarixiy-madaniy o‘lkalarda aniqlangan moddiy madaniyat namunalari bilan qiyosiy-solishtirma tahlil natijalari keltirilgan.

ФАКТОРЫ И СУТЬ РАЗВИТИЯ АНТИЧНОЙ ФЕРГАНЫ

© 2025. Бахтияр Абдуллаев

Самаркандский институт археологии имени Я. Гуломова

Ключевые слова: Ферганская долина, античность, кочевая и оседлая культуры, урбанизация и ремесла.

Античный период региона охватывал этапы становления, развития, упадка и прекращения существования Древнего Ферганского государства (Давань). В статье показаны процессы урбанизации региона и развитие различных отраслей ремесел, происходивших под влиянием последовательной внутренней политики, проводимой первым централизованным государством долины, а также их основные факторы и сущность развития. На основании результатов новых полевых исследований критического анализа и выводов предшествовавших археологических исследований по выявлению характерных этапов развития античного периода эти факторы были научно обоснованы посредством сопоставления накопленного материала. Приведенные новые археологические исследования охватывают 2014–2024 годы и включают результаты раскопок за последние десять сезонов. За это время были проведены полевые исследования в поселениях Коштепа-2, Султанабад-3 и Султансупа, а также могильниках Ханабад-1 и Ханабад-3 в Андижанской области. На разных этапах античного периода в них были приобретены образцы материальной культуры, представляющие собой основные факторы урбанизации региона и высокого развития ремесел. В данной научной презентации представлены результаты сравнительного анализа предложенных в нашем исследовании артефактов с другими памятниками долины и образцами материальной культуры, обнаруженными в соседних историко-культурных регионах.

Kirish.

Farg'ona vodiysi ziroatchilik madaniyatining intensiv taraqqiyoti va urbanizatsiya jarayonlarining keskin ravnag'i barobarida hunarmandchilik sohasining rivojlanish kulminatsiyasi antik davriga to'g'ri kelishi keng ilmiy jamoatchiligiga o'tgan asrning o'rtalaridan boshlab shakllanib kelgan arxeologik va yozma manbalarining ko'plab tadqiqotchilar tahlillari asosida amalga oshirilgan bir qator xulosalar ma'lum (Оболдуева 1951: 30; Латынин 1961: 49–55; Заднепровский 1960: 19; Горбунова 1983: 23–46; Абдулгазиева 2005: 4–8; Абдуллаев 2007: 13–17; Матбабаев Абдуллаев 2011: 13). Mintaqaning aksariyat hududlari o'rganilayotgan va sakkiz asrdan ortiq vaqtni o'z ichiga olgan davrda Qadim Farg'ona (Davan) davlatchiligi tarkibida yoki to'g'ridan to'g'ri uning ta'sirida bo'lgan. Zero, urbanizatsiya va hunarmandchilik rivoji barcha davrlarda har qanday markazlashgan davlatchilik hamda ularning olib borgan oqilona ichki siyosati bilan bevosita bog'liq bo'lgan. Aynan antik davr mobaynida markazlashgan kuchli davlat rahnamoligida shaharsozlik yuksak taraqqiyotga erishib hunarmandchilikning barcha sohasida katta yutuqlar qo'lga kiritilgan. Ajdodlarimiz maxsus to'g'onlar vositasida daryo va soy havzalarini o'z irodasiga bo'ysundirib, qadimda suvsiz yotgan yerlarga ham urug' qadab dehqonchilikdan katta hosil olish barobarida deyarli vodiyning barcha hududlarini o'zlashtirishning uddasidan chiqishgan.

Taqdim etilayotgan maqola mintaqadagi antik davr taraqqiyotining asosiy omillari qanday unsurlardan tarkib topgan va ularda ko'chmanchi hamda o'troq madaniyatlarining o'rni va roli ko'rsatishdan iborat.

Mintaqada urbanizatsiya jarayonlari.

Bu davrning ilk bosqichida vodiya shaharsozlikning mudofaa inshootlari ko'rinishida gurkirab o'sishi – o'rganilayotgan tarixiy vaqt mobaynida turli mudofaalangan manzilgohlar, ko'shk, qal'a va shaharlarning bosqichma bosqich bunyod etilishi qayd etilgan. Bizning tadqiqotlarimizga ko'ra, bu kabi urbanizatsiya taraqqiyoti bosqichlari, ma'lum ma'noda, Shahrixonsoy va Andijonsoy kanallari bunyod etilishi davomida dastlab ish jarayonlariga mas'ul amaldorlar uchun mudofaalangan manzilgohlarning qurilishi bilan bevosita bog'liq bo'lgan.

Andijon viloyatidagi Qo'shtepa-2 yodgorligida 2014–2019 yillari olib borilgan tadqiqotlarimiz natijasiga ko'ra, bunyod etilishi rejalashtirilgan ushbu ulkan sun'iy suv inshootlari yo'nalishlarining har 2–3 km oralig'ida avvalam bor mehnat resurslarining to'g'ri taqsimlanib turishi va quruvchilarning zarur jihozlar hamda oziq-ovqat bilan ta'minlanishini nazorat qilinishi uchun mas'ul amaldorlarga mudofaalangan manzilgohlar qurilgan. Biroq, bu ikki ulkan Shahrixonsoy va Andijonsoy kanallarining dastlabki bosqichlari qurib bitirilgandan so'ng avvalida shakllangan mudofaalangan manzilgohlar o'rnida ko'shklar barpo qilina boshlanadi (Абдуллаев 2016: 14). Vaholanki, bu amaldorlar zimmasiga yuklangan mas'uliyat – ularning ta'sir doirasidagi hududlarda mahalliy aholi uchun suv taqsimoti va dehqonlardan davlat foydasiga soliqlarni undirish hamda soylardagi kechuv maskanlarini nazorat qilish vazifalari birlashtirilganligi ehtimoldan holi emas.

Shunday manzilgohlardan biri Qo'shtepa-2 yodgorligi bo'lib, uning shakllanish davri mil. avv. I ming yillik o'rtalariga to'g'ri keladi va shu davrdan mil. VIII asrgacha unda uzliksiz hayot davom etgan. Garchi, arablar bosqinidan so'ng ko'shk va hunarmandlar dahasi bir necha asrlik tushkunlikda bo'lgan bo'lsalarda, mintaqada kuchli markazlashgan Qoraxoniylar davlati (X–XII asrlar) ning tarix sahnasiga kelishi tufayli arablar bosqinidan vayron bo'lgan bir qator manzilgohlar qayta tiklanib, o'z faoliyatini yana ma'lum vaqt davom ettirgan (Абдуллаев 2016: 13–22). Zero, dehqonchilikni rivojlantirish har qanday davlatchilik oldidagi birlamchi vazifalardan hisoblangan.

Antik davrida bunyod etilgan shaharlarning aksariyati 3–10 gektar maydonga ega bo'lgan (Qoradaryo, Koson, Arktepa, Bilovurtepa, Saritepa, Sortepa, Kalamushtepa, Lumbitepa, Chilxujra va hok.), vaholanki bu davrda 20–40 gektarli katta (Totontepa, Ooztepa) hamda 70, 200 gektar

va undan katta maydonga ega yirik shaharlar (Mingtepa, Sho'raboshot, Eylaton va hok.) ham qayd qilingan. Odatda, kichik va o'rta hajmdagi shaharlar bir qator qishloqlar va sug'orma dehqonchilikka yo'naltirilgan hududlarni o'z ichiga olgan hamda bir biridan 20–30 km masofada joylashgan alohida qishloq xo'jaligi tumanlari markazi hisoblangan bo'lsa, yirik shaharlar mikrovoha markazlari hamda mamlakat poytaxtlari sifatida shakllangan.

Arxeologik tadqiqotlarda qayd etilishiga ko'ra, ko'p hollarda bu davr shaharlari ikki qism (ark va shahriston, ba'zan shahristonlar ichki va tashqi shaharlar)dan iborat bo'lib, xitoy solnomalarida (Бичурин 1950: 151) ko'rsatib o'tilganidek Markaziy Osiyodagi boshqa shaharlari kabi to'g'ri to'rtburchak va, ayrim hollarda, paralellaped (Eylaton, Mingtepa) shaklda hamda mukammal mudofaa tizimi (xandaq, ko'prik, pandus yo'lakchasi, qanot mudofaasi sifatida qad ko'tarilgan burjlar bilan mustahkamlangan mudofaa devorlari va darvoza)ga ega bo'lgan. Shaharlarning mudofaa devorlari qanotlardan himoya qiluvchi burjlar (odatda, ular mudofaa devorlarining umumiy chizig'idan tashqariga bir necha metr turtib chiqqan va ulardan balandroq bo'lgan) hamda ichki qismi kamonchilar galereyasi va devorlar ustidan o'tkazilgan yo'lakcha (volgang)lari bilan birgalikda rejali bunyod etilgan.

Ba'zi tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, aynan Antik davrining birinchi bosqichida yunonlar ta'sirida Markaziy Osiyodagi deyarli barcha (ko'shk, qal'a, shahar, ark) mudofaa devorlarida turli ko'rinishdagi shinaklar bilan jihozlangan kamonchilar galereyalari shakllanib rivoj topgan (Туребеков 1981: 18–19), deb ta'kidlanadi. Vaholanki, qalin (5–15 m) monolit mudofaa devorlari bronza davridan boshlab Farg'ona vodiysi va umuman Markaziy Osiyo hududida mudofaa inshootlarini qurishdagi tabiiy uslublardan sanalgan (Воронина 1959: 94; Воронина 1963: 45, 51; Матбабаев Абдуллаев 2011: 98–99). Oxirgi holatga ko'ra, istehkomni himoya qilish devor ichi kamonchilar galereyasidan uning yuqorisiga o'tkazilganligini ko'rsatadi.

Mudofaa devorlari bilan bog'liq bu holat nafaqat ko'shk, qal'a, ark yoki shaharlarga, balki mudofaalangan katta va o'rtacha maydonga ega manzilgohlar mudofaa tizimiga ham taalluqli bo'lgan. Jumladan, Sortepa (Andijon vil.) shahar xarobasining quyi qurilish gorizontida, garchi keyingi bosqichlarda butunlay to'ldirib tashlangan bo'lsada, mudofaa devorlari dastlab ichki kamonchilar yo'lakchasi bilan jihozlanganligi qayd qilingan. Bu kabi devorlar mudofaa chizig'idan 6 m tashqariga va 4 m balandlikdan suyri turtib chiqqan mahobatli tagkursi (platforma) ustiga qurilgandi. Shunga yaqin mudofaa tizimi Qo'rg'ontepa (Andijon vil.) shahar xarobalarida qayd qilingan (Абдулгазиева 1978: 149; Абдулгазиева 1986: 60–61).

Mohiyatan, bu kabi tagkursilari bosqinchilarga devor ostida yashirinish imkoniyatini hamda devorlarni buzishi mumkin bo'lgan "manjanaq" uskunasi faoliyatini yo'qqa chiqarishga qaratilgandi (Левина 1949: 137; Пугаченкова 1952: 219; Пугаченкова 1958: 36). Vaholanki, bunday mahobatli tagkursi ustiga qad ko'tarilgan hamda odatda eni 1,2 m bo'lgan kamonchilar yopiq yo'lakchasining tashqi devori 1,2 m va ichki devorlari 40–80 sm qalinlikka ega bo'lgan. Oxirgi holat mudofaalangan manzilgohlarda (Рахманов и др. 2018: 227–228) hamda turli ko'shklarda qayd qilingan. Shuningdek, ichki kamonchilar yo'lagiga ega mudofaa devorlariga o'xshash mudofaa tizimi Qadimgi Baqtriya va Sug'd shahar va mudofaalangan manzilgohlarida ham ko'plab ochilgan (Туребеков 1981: 14–15).

Ilk antik davriga oid Farg'ona vodiysi shaharlarining ichki tuzilishi, bir qator obyektiv sabablarga ko'ra, yaxshi o'rganilmagan bo'lsada, ularni aksariyat hollarda uch qism (ark, shahriston, shahar atrofi – islom davrida "rabodlar") dan iboratligi umumlashtirib turgan (Абдулгазиева 2004: 37). Odatda shaharlar to'rtburchak shaklida bo'lib, mukammal mudofaa tizimiga egaligi bilan ajralib turgan.

Bu borada ayrim nisbatan kengroq tadqiq etilgan yodgorliklar natijalariga to'xtalib o'tishimiz lozimdir. Jumladan, Qo'rg'ontepa yodgorligida qadimgi shahar ichki infrastrukturasi tashkil qiluvchi uylar, mahallalar va dahalar hamda ularni bog'lab turuvchi va shaharni ikkiga bo'lib

turgan markaziy shox ko'cha qayd qilingan. Shaharning arki to'rtburchak shaklda bo'lib, u baland tagkursi (stilobat) ustida ichki kamonchilar yo'lagi bilan jihozlangan mudofaa devorlari hamda qanotlardan himoyalovchi burjlar bilan birga aniq reja asosida qad ko'tarilgandi. Shaharning ichki hududi shimoldan janubga va janubi-sharqdagi darvozagacha borgan ko'cha vositasida qismlarga bo'lingan. Shahar tashqarisida ham bir qancha alohida uy-qo'rg'onlar hamda ayrim diniy-marosim o'tkazilishi uchun bunyod etilgan inshootlari mavjud bo'lgan (Абдулгазиева 1986: 60–62).

Xitoy solnomalariga ko'ra, Qadim Farg'ona (Davan) davlatida 70 ta katta va kichik shaharlar keltirilgan (Бичурин 1950: 149; Кюнер 1961: 104). Garchi, bu tadqiqotchilarning ilmiy asarlari va xulosalariga tayangan holda bir qator rus va o'zbek arxeologlari Farg'ona davlatining poytaxti hozirgi Andijon viloyati, Marxamat tumanidagi Mingtepa yodgorligi Ershi shahri deb ta'kidlashgan (Бернштам 1948: 155–161; Бернштам 1952: 28; Заднепровский 1960: 17–20; Заднепровский Матбабаев 1991: 62–72; Анарбаев 2016: 36–41; Матбобоев 2012: 11–16; 162. 13–17). Biroq, XXI asrda uzoq yillar davomida xitoy solnomalarini o'rganib tarjima qilgan tadqiqotchining ta'kidlashicha, Farg'ona davlatining poytaxti "Ershi" emas, balki "Yuan" yoki "Van" shahri bo'lgan. Bu masalaning kengroq tahlili bizning alohida maqolalarimizda ham berilgan (Абдуллаев 2020: 93–94). Hozirgi kunda qat'iy xulosa berish qiyin, lekin bu yo'nalishda dala tadqiqotlari davom etmoqda.

Farg'onashunoslarning ta'kidlashicha, ilk antik davri vodiy mintaqasi urbanizatsiyasida besh toifaga oid qishloq manzilgohlari mavjud bo'lib, ular shu davr aholisining ijtimoiy tabaqalanishi darajasini ko'rsatgan. Ularning eng yiriklari 1–3 gektar maydonni egallab, ularda mudofaa devorlari va, odatda manzilgoh maydonining 4/1 qismida, xokim qarorgohi – ark mavjud bo'lgan. Bu kabi kuchli mudofaalangan manzilgohlar har bir qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanuvchi (vohacha) tumanlar markazi bo'lib, urush xavfi kuchayganda atrofdagi qishloq aholisi bu yerda najot topgan (Горбунова 1977: 112–113).

Ta'kidlash lozimki, Farg'ona vodiysining Antik davr qishloq manzilgohlari ulardan keyingi davr madaniy qatlamlari bilan qoplanganligi tufayli juda kam o'rganilgan. Aksariyat hollarda qishloq manzilgohlari maydoni 0,01–0,05 gektar bo'lgan (Абдулгазиева 2004: 37). Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, mayda manzilgohlarning joylashuvi ma'lum qonuniyatga bo'ysungan bo'lib, ular guruhlarining aksariyati suv manbalari atrofida va shahar yoki yirik mudofaalangan manzilgohlar yaqinida qayd qilingan (Козенкова 1959: 59; Горбунова 1977: 108).

Daryo va soylar bo'yida bu kabi aholi zich joylashgan irrigatsion-iqtisodiy tumanlar, bevosita, bu davr siyosiy markazlari – nazoratida bir necha qishloqlari mavjud zodagon mulklari ko'rinishida bo'lgan. Zero, bunday tumanlardan bir nechtasining markazida davlatni boshqarib kelayotgan sulola vakillari qarorgohi vazifasini bajargan qal'alar yoki shaharlar bo'lgan. Odatda bunday irrigatsion-iqtisodiy tumanlar tabiiy relyef – adirlar va soylar tizimidagi ko'shklar muhofazasiga ega bo'lgan. Shu bilan birga, bu mudofaa tizimi ichidan o'tadigan savdo yo'llari qo'shimcha maxsus mudofaa inshootlari – qal'alar vositasida himoya qilinganligi bizning arxeologik guruh tomonidan 2024 yili Andijon viloyati Qo'rg'ontepa tumani Sultonobod massivida olib borilgan dala tadqiqotlarida qayd qilingan.

Hozirgi kunda Sultonobod massivida o'nga yaqin yodgorlik mavjud, holbuki, zamonaviy demografiyaning rivojlanishi tufayli ko'plab tepaliklarning buzilganini hisobga olganda, qadimda ularning soni bir necha barobar ko'proq bo'lganini tasavvur qilish qiyin emas. Aynan shu hududning shimolidan 2 km masofada Andijonsoy, janubidan 1,7 km masofada Shahrixonsoy, sharqida shu sun'iy suv taqsimot inshootlari boshida Shoshtepa qal'asi (Латынин 1956: 19) qad ko'tarilgan va g'arbida Norbo'ta adirlari o'rab turgan.

Oxirgi adirlar tizimining janubida Sultonsupa yodgorligi ochib o'rganilganda, uning asosi tabiiy adir bo'lib qadimda u taxminan 70x70 m maydonni egallagan va burchaklari dunyo taraflariga qaragan qal'a ko'rinishida bo'lgan. Dastlabki yondashuvdagi xulosalarimizga ko'ra,

ushbu mudofaa inshooti tabiiy adirni usti tekislanib va to'rt tarafi kesilib, atrofi paxsa va xom g'ishtlar vositasida urilib, 12-15 m balandlikka, qalinligi pastdan 5 m va yuqoridan 2 m ega hamda tashqi tomonlari suyri tagkursi (stilobat) qad ko'tarilgan. Shundan so'ng uning ustiga vertikal 2 m qalinlikdagi tashqi mudofaa devorlari va ular bilan bog'liq qal'aning ichki xonalari (devorlarining qalinligi 60–80 sm) qurilgan.

Umuman olganda, balandligi 5 m dan ortiq bo'lgan kuchli tagkursi-stilobat asosiga ega bo'lgan standart konstruksiya mavjud bo'lib, uning ustiga ichki xonalar majmuasining vertikal devorlari qad ko'tarilgan. Bu Farg'ona (Давидович 1954: 77; Горбунова 1983: 26, 28; Шигин 1984: 194–195; Абдуллаев 2006: 11) va Markaziy Osiyoning boshqa tarixiy-madaniy hududlaridagi qadimgi va o'rta asr istehkomlari (Воронина 1950: 195; Альбаум 1960: 114; Нильсен 1966: 216; Шишкина 1983: 100) uchun xos qurilish uslubi edi. Garchi qal'a tagkursisining ustida o'rtacha 2–2,5 metrli madaniy qatlam saqlangan bo'lsada, qadimda bu mudofaa inshooti o'ta mahobatli bo'lganligini ko'z oldimizga keltirishimiz mumkin.

Qal'aga kirish darvozasi uning g'arbiy tomonida joylashgan bo'lib, undan inshoot tepasiga olib chiqiladigan koridorsimon pandusli tunnel-yo'lak tagkursi ichiga qamrab olingan adir asosni yo'nib olish vositasida bunyod etilgan. Darhaqiqat, ushbu tunnel-yo'lak faqatgina qal'aning sharqiy qismida qisman ochib ko'rilgan, ammo, taxminlarimizga ko'ra, u inshootning turli joylaridan yuqori qismga ko'tarilish uchun yaratilganligi ehtimoldan holi emas. Zero, bu kabi mahobatli va baland mudofaa inshootining yuqorisiga olib chiqadigan pandus yo'laklar Farg'ona vodiysining g'arbiy qismida qo'shni Tojikistondagi Isfara tumanida Antik davr mudofaalangan manzilgohi ustiga qurilgan va VII–XII asrlarga oid Qalai-bolo qal'asida qisman ochib o'rganilgan (Давидович 1958: 80–82, рис. 7–8). Qalai-bolo qal'asidagi pandus yo'lakning Sultonsupadagidan farqi shundaki, u xom g'ishtlar vositasida qurilgan tag kursi va mudofaa devorlarining tarkibiy qismi sifatida rejali bunyod etilgan.

Antik davrining ikkinchi bosqichi (mil. I–IV asrlar) iqtisodiy ravnag'ini belgilovchi manzilgohlarning soni oldingi davrdan uch barobar ortib ketgan va ularning faqat Andijon viloyatida qayd qilingan soni 247 taga yetgan. Vaholanki, bu kabi rivoj zamirida eng avvalo Qadim Farg'ona davlati muzofotidagi dehqonchilikni kengaytirish uchun olib borgan islohotlari va, xususan, Shaxrixonsoy, Andijonsoy hamda o'nlab boshqa uzunligi katta bo'lmagan kanallarining qurilishi bo'lgan deb ta'kidlash mumkin.

Yuqorida keltirilgan tadrijiy taraqqiyot natijalari muallifning 2014–2019 yillari olib borgan dala tadqiqotlari xulosalarida o'z tasdig'ini topgan (Абдуллаев 2018: 15). Qo'shtepa-2 yodgorligining qadimiy suv inshooti bo'lmish Andijonsoy bo'yida bunyod etilgan, undan tashqari bu suv havzasi bo'yida yana qancha yodgorlik bo'lgan degan tabiiy savolga javob topishni talab qilardi. Shu tufayli, Andijonsoy bo'ylari tekshirilganda, uning ikki qirg'og'ida suv inshooti bo'ylab har 2–3 km masofada turli hajmdagi yodgorliklar (Ozodtepa, Namozgoh/Bo'riliktepa va b.) mavjudligi aniqlandi. Qo'shtepa-2 yodgorligining quyi qatlamlari (zamonaviy yer satxidan 6 m chuqurlikda) o'rganilganda, u dastlab mehnat resurslarini taqsimlash va bunyodkorlik ishlarini bekami-ko'st olib borilishini ta'minlashga qaratilgan mas'ul amaldorlar uchun qad ko'tarilgan mudofaalangan manzilgoh sifatida namoyon bo'lgan bo'lsa, so'ngra ko'shk maqomidagi istehkomga aylantirilgan.

Ma'lumki eng qadimgi davrlardan boshlab, inson jamoa bo'lib yashash zamirida bir qator obyektiv sabablar ichida eng muhimi tabiiy suv havzalarining mavjudligi bo'lgan. Aynan insonlarning suv manbalari bilan chambarchas bog'liqligi, mil.avv. I ming yillik o'rtalarida Qadim Farg'ona (Davan) davlati tomonidan o'z davrining buyuk inshootlari bo'lmish Shaxrixonsoy va Andijonsoylarning bunyod ettirilishi ma'lum darajada inqilobiy jarayon bo'lib, ijtimoiy va iqtisodiy yo'nalishlarda katta ijobiy o'zgarishlarga olib keldi. Natijada, nafaqat sug'orma dehqonchilik maydonlari kengaytirilib, qo'shimcha hosil olindi, balki mil. I–IV asrlar davomida bu yirik

suv inshootlari bo'yidagi mas'ul amaldorlarining ko'shklari atrofida turli hajmdagi qishloqlar, manzilgohlar va shaharlar qad ko'tarila boshlagan. Bu borada bir qator tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, manzilgohlar nafaqat yirik daryo bo'ylari, balki turli mavsumiy bo'lmagan tog' soylari havzalarida ham bunyod etilgan (Бернштам 1952: 221–222; Горбунова 1979a: 27).

Bu bosqichda ahamiyatli o'zgarishlar aksariyat hollarda irrigatsion tizimlarning kengayishi, yirik shahar markazlarining shakllanishi, qishloqlarda mudofaalangan manzilgohlarning keng tarqalishi hamda qadimiy infrastrukturaning mukammallashishi bilan belgilanadi. Faqatgina Andijon viloyatida hozirgacha Antik davriga taalluqli 14 shahar qayd qilingan bo'lib, ular orasida eng yirigi Mingtepa sanaladi. O'zbek-Xitoy arxeologik ekspeditsiyasi tomonidan qilingan radiokarbon tahlil natijalariga ko'ra bu shahar yoshi 2000 yildan sal o'tadi xolos. Vaholanki, mudofaa devorlari ostidagi quyi madaniy qatlamlardan Sho'raboshot madaniyatiga oid (mil.avv. V/IV–I asrlar) qo'lda yasalgan va bo'yoq bilan naqshlangan sopol idish parchalari topilgan (Марбабаев и др. 2016: 193–194). Bu hol esa, shahar qadimiy manzilgoh ustiga yoki uning asosida bunyod etilgan deb xulosa qilish mumkin.

Mil. III–IV asrlariga kelib vodiya mudofaalangan qo'rg'onlar va qal'a-ko'shklar soni keskin ravishda ko'payib, bu jamiyatdagi ijtimoiy toifalanish jarayonining kuchayishi, yangi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning shakllanishidan dalolat berardi. Shunday bo'lsada, tadqiqotlar natijalariga ko'ra, qishloq xo'jaligida hamon ziroatchilik va chorvachilik rivojlanishi barobarida ichki va xalqaro bozorlarda savdo-sotiqning ahamiyati ham yuksalib borgan.

Olib borilgan arxeologik tadqiqot natijalari va yozma manbalarga ko'ra, Antik davrining oxirgi asrlarida Farg'ona vodiysi aholisi hayotining barcha sohalarida keskin tushkunlik jarayonlari boshlanadi. Ko'plab suv inshootlari faoliyati to'xtashi oqibatida, manzilgohlar soni keskin kamayib ketadi. Misol uchun, Andijon viloyatidagi yaxshi o'rganilgan Kalamushtepa shahri va kulollar markazi bo'lmish Kamoltepa va uning atrofidagi manzilgohlarda ham hayot vaqtincha to'xtagandi (Горбунова Оболдуева 2002: 170–171; Абдулгазиева 1995: 45–46).

Tanazzul butun mintaqani qamrab olgan bo'lib, gullab yashnab kelayotgan ko'plab manzilgoh va shaharlar (Mingtepa, Qo'rg'ontepa, Sartepa, Yig'loqitepa va b.) o'z faoliyatini to'xtatgandi (Оболдуева 1951: 40; Горбунова 1977: 116). Vaholanki, bu tanazzul bo'hroni butun Markaziy Osiyoda ko'chmanchi xionit va eftalitlarning migratsiyalari tufayli ko'tarilgan bo'lib, boshqa tarixiy-madaniy mintaqalardagi ko'plab suv inshootlari buzilib, ekin maydonlari qisqarib, hunarmandchilik keskin tushkun ahvolga keltirilib, yirik shaharlar va manzilgohlarda hayot to'xtab qolgandi (Мандельштам 1964: 27; Толстов 1962: 248; Шишкин 1963: 230).

Xulosa qilib aytganda, Antik davrida urbanizatsiya jarayonlarining jadal rivojlanishi uchun ziroatchilikni rivojlantirishga qaratilgan bir qator kashfiyotlarni mintaq miqyosida amalga oshirilganligi va ularni boshqa ixtirolar bilan bog'lanishi asosiy omil bo'lib xizmat qilgan. Ma'lumki, qadimgi qishloq xo'jaligidagi eng buyuk kashfiyotlaridan biri – yer osti sizot suvlarini olib chiqib ketish tizimi – zaxkash, zovur va zakanlar ixtiro qilinib, keng foydalaniladigan bo'ldi. Shu bilan birga, sug'orma dehqonchilikda tabiiy suv bostirish (liman va qair) uslubidan sunniy sug'orish uslubiga o'tilgan. Vanixoyat, butun mintaqa qishloq xo'jaligini keskin rivojlantirishga qaratilgan Qadim Farg'ona davlatidagi eng asosiy islohoti – sun'iy suv inshootlarini yaratish bo'lgan. Natijada, uning asosida vodiyning sharqiy va shimoli-sharqiy tog' yonbag'irlari bo'ylab o'tgan Qoradaryodan dastlab Shaxrixonsoy, undan esa Andijonsoy kanali olib chiqilib, vodiyning markaziy hamda janubi-g'arbiy hududlardagi bo'z yerlarini o'zlashtirilishiga olib keldi. Holbuki, bu yirik ikki suv inshootidan tashqari vodiyning sharqiy sarhadlarida o'nlab boshqa uzunligi katta bo'lmagan kanallar ham ishlab turgan. Biroq, bu davr islohotining ilk bosqichi edi xolos, chunki yangi yerlarga aholining ko'chirib borilishi tufayli dastlab kichik qishloqlar, keyinchalik esa mudofaalangan yirik manzilgohlar, ko'shklar va shaharlar shakllanishi vositasida urbanizatsiya jarayonlarining keskin rivojlanishiga olib keldi.

Ta'kidlash lozimki, bronza davriga oid Chust madaniyati sohiblari tabiiy suv havzalari – Qoradaryo, Norin va Sirdaryoning yuqori qismlari bo'yida joylashgan bo'lsa, ularning merosxo'ri bo'lmish Sho'raboshot madaniyati namoyondalari nafaqat tabiiy suv havzalari bo'yida, balki va, aksariyat hollarda, sun'iy suv inshootlari va ularning irmoqlari bo'ylarida joylashadigan bo'lgan.

Bu yirik suv inshootlari bo'yida joylashgan yodgorliklarda olib borilgan arxeologik tadqiqot natijalariga ko'ra, kanal bo'g'inlarining ketma ket bunyod etilishiga qarab manzilgohlar bosqichma bosqichma lumxronologik vaqt mobaynida qurilib borilganligi qayd qilingan. Masalan, kanallarning yuqori qismlarida shahar markazlariga ega qishloq xo'jaligi tumanlarining shakllanishi mil.avv. IV–III asrlarga (Заднепровский 1985: 306) to'g'ri kelsa, Shahrixonsoyning o'rta bo'g'inlaridagi manzilgohlar mil.avv. II–I asrlarda va uning oxirgi bo'g'inlarida esa Mozortepa va Kalamushtepa kabi shahar hamda manzilgohlar milodiy I–II asrlarda qad ko'tarilganligi aniqlangan (Абдулгази-ева 1988: 138).

Mintaqa hunarmandchiligi.

Arxeologik materiallar va yozma manbalarning guvohlik berishicha, mintaqada turli hunarmandchilik sohalari bo'lib, ularning ichida eng asosiylari kulolchilik, temirsozlik, to'qimachilik, tosh-taroshlik va boshqalar hisoblangan. Taqdim etilayotgan maqolamizda asosan kulolchilik va qisman boshqa hunarmandchilik sohasidagi yangiliklarga to'xtalib o'tamiz. Vodiyning Antik davri hunarmandchilik sohalari bo'yicha deyarli barcha oldingi tadqiqotchilar tomonidan qisman yoki biron bir hudud hunarmandchiligi haqida ma'lumot berilgan. Shu bilan birga, mintaqa hunarmandchiligining alohida yo'nalishlari bo'yicha yirik farg'onashunoslar tomonidan bir qator maxsus ilmiy ishlarda keltirilgan (Заднепровский 1962: 130–144, 150–153; Литвинский 1973a; Литвинский 1973b; Баруздин 1961: 51–54, 56–66; Гаврюшенко 1970: 15–19; Горбунова 1960: 93–94; Горбунова 1981a: 40–41; Горбунова 1981b: 178–183; Горбунова 1990: 45–50; Горбунова 1996: 72–92; Горбунова 1999: 39–43; Салтовская 1980: 195–207; Малтаев Матбабаев 2005: 66–69). Holbuki, hunarmandchilik sohasida vodiyning ziroatkor va ko'chmanchi madaniyatlarining o'z o'rni va roli bo'lgan. Shu tufayli, bu madaniyatlarga oid ishlab chiqarishning o'ziga xosligi va ular orasidagi umumiyliklar haqida alohida to'xtalib o'tamiz.

Farg'ona vodiysidan o'tgan "Buyuk ipak yo'li" magistral yo'nalishlari tobora kengayib, xalqaro munosabatlarining chuqurlashib borishi barobarida, Qadim Farg'ona (Davan) davlati Sharqiy Turkiston (Shinjon), Xitoy va Hindiston mamlakatlari bilan yaqindan savdo-sotiq ishlarini faollashtirib borgan (Литвинский 1978: 99–100, 102–103, 105; Баруздин Подольский 1961: 127–129). Davlatchilik muzofotlarida tashqi savdoning ravnag'i, o'z navbatida, shakllangan turli sohadagi hunarmandchilikni yanada rivoj topishiga katta omil bo'lib xizmat qilgan.

Ma'lumki, dala tadqiqotlari davomida qo'lga kiritilgan arxeologik manbalarning aksariyati kulolchilik, temirchilik, to'qimachilik va tosh-taroshlik namunalaridan tarkib topgan. Shu bilan birga, zargarlik, hayvon suyaklaridan turli buyum (taqinchoqlar, turli qurollarning qismlari, haykalchalar, ayollarning pardoz buyumlari va boshqa)lar, turli yog'och buyum (urchuq, olov ishlab chiqaruvchi jihoz, kamon yoylari, nayza va o'q dastasi)lari hamda tol novdalari va qamishdan tayyorlangan buyumlar ishlab chiqaruvchi hunarmandlar mavjud bo'lgan. Bu borada hunarmandchilik sohasiga ixtisoslashgan manzilgohlar – sopol idishlari va temir buyumlari ishlab chiqarish markazlarining xalqaro savdo yo'llarida joylashib, o'ziga xos savdo markazlari tashkil bo'lganligini arxeologik dalillar asosida keltirish mumkin. Bunday qadimiy va arxeologik jihatidan yaxshi o'rganilgan ilk antik davriga oid markazlardan biri Andijon viloyatida dastlab shakllangan Sultonobod kulollar manzilgohi bo'lsa, keyinchalik so'ngi antik davrda rivoj topgan kulollar manzilgohi – Kamoltepa yodgorligida bo'lgan. Zero, ushbu kulollar manzilgohida ko'plab xumdonlar qoldig'i va ular atrofida qayd qilingan saqlanib qolgan idishlar hamda kuydirish chog'ida savdo sifati buzilgan

(brak) idish bo'laklarining g'aramlari qayd qilingan (Абдулгазиева 1995: 41–46; Абдулгазиева 2000: 12–16).

Arxeologik ma'lumotlarga ko'ra, So'ngi bronza davridan boshlab ko'chmanchi chorvadorlar vodiyning o'troq aholisi bilan yaqindan munosabatlar o'rnatgan va o'zlarida ular madaniyatining ta'sirini xis qilish bilan birga, o'z madaniy ta'sirini ziroatkor madaniyati soxiblariga o'tkazib kelishgan. Shak-shubhasiz, sopol idishlarning yaratilishida va ularning naqshlanishida o'troq madaniyatlarining ko'chmanchilarga ta'siri kuchliroq bo'lgan, biroq o'zlaridan asosan mozar (nekropol)qo'rg'onlarini qoldirgan ko'chmanchilarda ham o'z turmush tarzini ifodalovchi sopol idish yaratish uslublari bo'lganligi isbotlangan fakt (Абдуллаев 2018: 30, 35).

Ziroatkor madaniyati hunarmandchiligi. Bu borada o'troq aholi va ko'chmanchilar orasida yirik savdo markazlari hamda savdo magistrallarida joylashgan hududda qad ko'targan Sultonobod manzilgohi yorqin misol bo'la oladi. Taqdim etilayotgan maqolada bizdan oldingi tadqiqotchilarning xulosalarini yangi qazishmalar natijalari bilan solishtirib chiqiladi. Bunda Andijon viloyati Qo'rg'ontepa tumanidagi Qo'shtena-2 (2014–209), Sultonobod-3 (2023) hamda Sultonsupa (2024) yodgorligida qo'lga kiritilgan osori atiqalarining tahlili keltiriladi. Aytib o'tish lozimki, qadimdan vodiyning sharqiy (O'zbekistonning Andijon viloyati va Qirg'izistonning Osh, O'zgan va Jalolobod viloyatlari) hududlarining serunum yerlari dastlab o'zlashtirilgan bo'lib, So'ngi bronza davrining ilk ziroatkor Chust va Ilk temir hamda Ilk antik davrlariga oid Sho'raboshot madaniyatlari shakllanib rivojlanishi barobarida qo'lda va keyinchalik charxda yasalgan sopol idishlarni ishlab chiqarish mintaqaning g'arbiy muzofotlariga tarqalgan. Keltirilgan ikkinchi madaniyat kulollari tomonidan Chust madaniyati kulolchilik an'analari asosida bevosita Ilk temir va Antik davrlarining ilk bosqichlarida shakllangan sopol idish yaratish uslublari rivojlanib, Antik davrning ikkinchi bosqichi hamda qisman Ilk o'rta asrlarda davom etgan.

Garchi, Sho'raboshot tipidagi kulolchilik buyumlari 1954 yilda qayd qilingan bo'lsada, ular uzoq vaqt arxeologlarning nazaridan chetda qolgan. Faqat o'tgan asrning 80–90 yillari bu madaniyat yodgorliklari nafaqat dastlab aniqlangan O'zgan viloyati va Qoradaryo havzalarida, balki boshqa qo'shni hududlarda ham qayd qilina boshladi. Ehtimol, shu sababli Sho'raboshot madaniyatining Farg'ona qadim madaniyatlari shakllanishidagi o'rni va roli ancha kech anglangan bo'lsa kerak. Zero, XX asrning 90-yillariga qadar u lokal madaniyatlar qatoridan chiqmay qolgani yetmaganday, ayrim tadqiqotchilar tomonidan umuman Qo'g'ay-Qorabuloq madaniyatining bir qismiga aylantirilgan (Горбунова 1979б: 137; Горбунова 1983: 26).

Shu vaqtlarda Qirg'izistonning janubiy viloyatlaridagi Sho'raboshot madaniyatiga oid yodgorliklar tizimli o'rganila boshlandi (Заднепровский 1984: 33). Biroq, bu madaniyat sopol komplekslari O'zbekiston hududida 1970–1990 yillari kichik hajmdagi arxeologik ishlar amalga oshirilib, ularning natijalari turli turkumdagi ilmiy ishlar vositasida keng ilmiy jamoatchilikka taqdim etib kelingan (Абдулгазиева 1978: 145–158; Абдулгазиева 1979: 105–106; Абдулгазиева 1993: 20–29; Абдулгазиева 2000: 12–16).

Ohirida keltirilgan tadqiqotchining xulosasiga ko'ra, Sultonobod manzilgohida olib borilgan qazishmalar natijasida olingan boy sopol komplekslarini alohida ajratib turuvchi jixat shundaki, ularda idish shakllarining tobora standartlashishi hamda ularni bozor uchun ishlab chiqarishga qaratilganligini ko'rsatadi. Bu madaniyatga taalluqli boshqa aholi punktlaridan farqli ravishda, ushbu manzilgohda aholi sopol buyumlar ishlab chiqarishga ixtisoslashgan edi. Gap shundaki, Sultonobod manzilgohining barcha qurilish gorizontlarida qo'lda va charxda yasalgan brak (nuqsonli) idish bo'laklari qayd qilingan. Shu bilan birga, ularning keng turdagi mahsulotlari nafaqat o'troq ziroatkorlarida, balki ko'chmanchi aholi orasida ham tarqalgan (Абдулгазиева 2000: 14). Bizning fikrimizga ko'ra, mil.avv. IV–III asrlarda ayrim hollarda ziroatkor kulollar ko'chmanchi qabilalarning bazi diniy marosimlarida ishlatiladigan idishlarni ham buyurtma asosida tayyorlab

berishgan bo'lsa kerak. Misol uchun, Sultonobod manzilgohidan 7–8 km sharqda joylashgan Xonobod-1 mozorqo'rg'onidan topilgan qo'lda yasalgan va bo'yoq bilan naqshlangan idishlarning aksariyatida ko'chmanchilarga xos idish naqshlaridan tashqari, ko'p hollarda Sho'raboshot o'troq madaniyatiga xos ornamentlar ham aniqlangan (Абдуллаев 2023: 25–26).

Antik davrda, Sultonobodda kulolchilik xumdonlari qayd qilinmagan bo'lsada, biroq undan 2 km g'arbda joylashgan Tepa-4 yodgorligida olib borilgan qazuv jarayonlarida topilgan brak (sifati buzilgan) idish bo'laklarining ko'plab g'aramlari qayd qilinganligi, mil.avv. I ming yillik o'rtalarida Sultonobodda ixtisoslashgan kulolchilik keng rivojlanganligidan dalolat beradi. Vaholanki, bu yodgorlikdan 1 km sharqda qayd qilingan Chust madaniyatiga oid Jannatmakon manzilgohi 2023–2024 yillari o'rganila boshlangan bo'lsada, dastlabki qazishmadan oq bu kulollar manzilgohi bo'lganligi aniqlandi. Demakki, zamonaviy Sultonobod massivi hududida So'ngi bronza-Antik davrlari mobaynida qadim ziroatkor madaniyatlarining kulolchilik an'analari uzluksiz ravishda taraqqiy etgan. Bu hol esa, ushbu an'analarni vodiyning g'arbiy qismlariga bir tomondan Shaxrixonsoy va Andijonsoy kanallari vositasida yangi o'zlashtirilgan yerlarga urbanizatsiyaning ajralmas unsuri sifatida bosqichma bosqich tarqalib borgan bo'lsa, ikkinchi tomondan mintaqa ko'chmanchilarining migratsiyalari vositasida yetib borgan deb xulosa qilishga imkon beradi.

Yuqorida keltirilgan barcha ma'lumotlarga ko'ra, Sultonobod manzilgohi Buyuk ipak yo'lining sharqiy va janubi-sharqiy trassalarida joylashgan manzilgohlar bilan ichki savdo ko'lamini kuchaytirish barobarida, G'arb va Sharq mamlakatlari orasidagi xalqaro savdoning rivojlanishiga ham o'z xissalarini qo'shgan. Zero, bu yerda ishlab chiqarilgan charxda va qo'lda yasalgan idishlar nafaqat o'troq aholi orasida, balki ko'chmanchilarda ham katta maqomga ega bo'lgan. Bir qator tadqiqot natijalariga ko'ra takidlash lozimki, sopol materiallari asosida vodiyning savdo aloqalari Choch, So'g'd, Xitoy, Eron va yunon mamlakatlari bilan o'rnatilganligini takidlash mumkin. Vaholanki, Sho'raboshot madaniyatiga oid qizil angobli va yupqa devorli charxda ishlangan idishlar qo'shni tarixiy-madaniy mintaqalarda ham topilgan (Филанович 1983: 51).

Xitoy solnomalarining ma'lumot berishicha, Qadim Farg'ona (Davan) davlatida torevtika (qimmatbaho metallardan ishlangan) buyumlari sohasidagi xunarmadchilik ham katta rivoj topgan (Бичурин 1950: 162). Garchi, bunday buyumlarning arxeologik qazishmalar davrida topilishi juda kamda kam uchraydigan hodisa bo'lsada, bu kabi qimmatbaho idishlar mavjud bo'lganligini bilvosita ma'lumotlar tasdiqlaydi. Vaholanki, muallif tomonidan Mingtepa yodgorligida olib borgan tadqiqotlari davomida oltin va kumushdan yasalgan idishlarga taqlid qilgan holda qadimiy kulollar sopolidan yuqorida keltirilgan nodir metallar ko'rinishini bera oladigan ranglarda noyob idishlarni tayyorlay olganligi qayd qilingan.

Shu bilan birga, mintaqada joylashgan va Sho'raboshot madaniyatiga oid ko'plab arxeologik yodgorliklaridan asosan sopol, qisman tosh va kam hollarda metallardan tayyorlangan turli xil o'lchamdagi urchuqtoshlar qayd qilingan. Ushbu sopol urchuqtoshlar aksariyat hollarda bikonus shaklida qizil angob bilan qoplanardi, holbuki urchuqtoshlar sifatsiz loydan va usti bo'yalmagani hamda toshlardan yasalganlari ham mavjud bo'lgan. Turli tuman urchuqtoshlarning paydo bo'lishi to'qimachilikning rivojlanishidan dalolat beradi. Idishlarda saqlangan mato izlarining tahlili hunarmandchilikning bu yo'nalishida oddiy va murakkab to'quv uslublari vositasida turli xil matolar ishlab chiqilganligini hamda to'qimachilik Antik davr aholisining muhim kasblaridan biri bo'lgan deb takidlash mumkin.

Bir qator tadqiqot natijalariga ko'ra, to'qimachilik jarayonlarida har xil turdagi xom ashyo (paxta, ipak, jun, kanop)dan ip-tola yigirish uchun turli og'irlikdagi urchuqtoshlardan foydalanilgan. Bu esa, ishlab chiqarishda ip yigirishning ixtisoslashuvi yuksak sifat darajasiga ko'tarilganligini bildiradigan ko'rsatgichdir (Литвинский 1978: 41, 42). Shuningdek, So'ngi antik davriga kelib

hunarmandchilikning to'qimachilik sohasida ip-toladan gazlamalar tayyorlashning bir necha usullari rivoj topgan edi.

O'troq madaniyatiga taalluqli manzilgohlarda toshdan yasalgan buyum (yorg'uchoq, qayroqtosh, oshiq-mashuq, o'roq va hokazo)lar ichida eng ko'p uchraydigani bu – turli xajmlarda soy toshlaridan ishlab chiqilgan yorg'uchoqlar bo'lgan (Абдуллаев 2016: 44–45, рис. 32, 34). Garchi, yorg'uchoqlarning asosiy vazifasi boshqoli don maxsulotlarni yanchib maydalashga qaratilgan bo'lishiga qaramasdan, ko'p hollarda ulardan kulollar tabiiy rang olish uchun turli minerallarni yanchib tuyishda foydalanishgan (Абдуллаев Алмазова 2005: 22; Абдулгазиева 2012: 151). Shuningdek, ko'p bo'lmasada turli metallardan tayyorlangan harbiy va mehnat qurollari, taqinchoqlar, soch to'g'nag'ichlari, kamar to'qalari, hamda toshdan ishlangan surmatoshlar bo'lgan.

Ko'rinib turibdiki, Antik davrga oid o'troq madaniyatlarga taalluqli hunarmandchilik sohasida keskin rivojlanish kuzatilgan.

Ko'chmanchilar madaniyati hunarmandchiligi. Bu yo'nalish bo'yicha yangi tadqiqot natijalarini umumlashtirish vositasida xulosalarni keltirilishi maqsadga muvofiqdir. Muallif rahbarligida 2020–2023 yillari Andijon viloyatining Eylaton madaniyatiga oid qabr qo'rg'onlariga taalluqli va mil.avv. IV–III asrlarga tegishli Xonobod-1 yodgorligida olib borilgan dala tadqiqotlari jarayonida bir qator topilmalar qo'lga kiritilgan. Shu sababli, ushbu asori-atiqalarini mintaqaning boshqa arxeologik obyektlarida qayd qilingan qadim hunarmandchilik mahsulotlari bilan qiyosiy-solishtirma tahlil natijalarini keltirishni o'rinlidir deb bildik.

Xonobod-1 yodgorligida olib borilgan arxeologik izlanishlarimiz natijasida qo'lda yasalgan va bo'yoq bilan naqshlangan sopol idishlar kompleksi davriy jixatidan ancha oldingi (Oqtom, Sufon) hamda davrdosh (Qo'ng'ay) bo'lgan mozorqo'rg'onlaridan topilgan sopol idishlaridan farqli naqshlarga boyligi bilan ajralib turardi. Jumladan, an'anaviy ko'chmanchilarga xos uchburchaklar shodasidan tashqari, ziroatkor madaniyatlarga taalluqli ichi o'ziga xos geometrik shakllar bilan to'ldirilib bezatilgan romblar shodasi hamda ora-orada o'simliksimon naqshlar bilan to'ldirilgan sopol kosalar qayd etilgan. Bu yodgorlik va undagi eng qadimgi qo'lda yasalib, bo'yoq bilan naqshlangan idishlar yarim sferasimon shakldagi kosa va shokosalardan iborat bo'lib, asosan "mato shablonida" tayyorlangan. Bu idishlarning 1-turidagilar balandligi 6–8 sm, gardishining diametri 16–21 sm ega bo'lsa, 2-turidagilar balandligi 9–11 sm va gardishining diametri 22–26 smdan iborat edi (Abdullayev 2023: 25).

Shuningdek, Xonobod-1 yodgorligidan 2021-yil dala qazishmalari jarayonida o'ziga xos ikki topilma aniqlangan. Bular bir juft (biri dastali, ikkinchisi dastasiz) finjonlar bo'lib, ulardagi naqshlarda yuqorida keltirilgan ornamentasiya motivlari saqlangan. Birinchi finjonning labiga kichik vertikal dastacha biriktirilgan va unda ip (ot yoli yoki dumi) o'tkazishga moslangan gorizontal teshikchasi bo'lgan. Ular ham kosalar singari yarim sfera shaklga ega bo'lib, balandligi 4,5–5 sm va tanasini eng enli qismining diametri 5–6 smni tashkil qilgan. Takidlash lozimki, Xonoboddan topilgan dastali finjonlar kabi idishlar vodiya shu vaqtgacha o'rganilgan Eylaton madaniyati sohiblariga tegishli yodgorliklardan topilmagan va uning mintaqa sharqida aniqlanishi o'ziga xos yangilikdir.

Xonobod-1 sopol kompleksidagi bezaklar och jigarrang yoki och qizil fon ustiga to'q qoramtir-qizil yoki to'q jigar rangida tushirilgan bo'lib, asosan bo'yoqli naqshlar kosaning faqat pastki qismiga tegmagan. Shu bilan birga, Xonobod sopol idishlarining ornamentasiyasida ko'chmanchilarga xos naqshlar bilan birga ziroatkor Chust va Sho'raboshot madaniyatlariga tegishli elementlar ko'plab ishlatilgan. Xonobodda topilgan idishlardagi ornamental bezaklarning asosiy syujeti – ichi ko'chmanchi va ziroatkor diniy tasavvurlariga yo'g'irilgan turli geometrik

shakllar bilan to'ldirilgan hamda gorizontaal terilgan va ko'pincha o'zaro bog'liq romblar yoki kam hollarda uchburchaklar shodasi ko'rinishida bo'lgan (Abdullayev 2023: 25–26).

Takidlash lozimki, Antik davrida ko'chmanchilar ham foydalangan sopol idishlarning bir qismini qo'lda yasalgan idishlar va, aksariyat holda charxin idishlar tashkil qilgan. Biroq mozorqo'rg'onlarda marxum oldiga qo'yiladigan idishlarning ko'pchiligini qo'lda yasalgan idishlardan iborat bo'lgan. Shunday bo'lsada, Eylaton madaniyatiga tegishli mozorlarning deyarli barchasida mil.avv. I ming yillikning ikkinchi yarmidan boshlab charxin sopol qo'lda yasalgan idishlar bilan birga yoki alohida qabrlar boshiga qo'yilishi qayd qilingan.

Arxeologiya fanida ko'chmanchilarning manzilgohlaridan ko'ra mozorqo'rg'onlari ko'proq topib o'rganilgan bo'lishiga qaramay, qo'lga kiritilgan mato shablonidagi sopol idish parchalari va qabrlarda urchuqtoshlarning topilish ko'lamidan kelib chiqib, ularda ham to'qimachilik rivoj topganligi xaqida gapirish mumkin. Biroq, savdo rivojlangan bu davrda jun kalavaridan boshqa (paxta, ipak va h.) iplardan to'qilgan gazlamalar o'troq aholidan tovar ayriboshlash vositasida olingan deb tahmin qilishimiz mumkin.

Bu borada shuni misol qilishimiz mumkinki, milodiy III–IV asrlarga oid Qorabuloq (vodiyning janubi-g'arbiy qismi – Qirg'iziston hududi) mozorqo'rg'onida ochilgan qabr ichidan marxum oldiga qo'yilgan idishlardan tashqari mato qoldiqlarini tahlillariga ko'ra, ipak tolasidan ikki xil usulda tayyorlangan kashta va besh xil jun gazlamadan ishlangan matolarning olti xil qalinlikdagi toifalari topilgan. Holbuki, bu davrda ipak matolarini tayyorlashning to'rt usuli qayd qilingan edi (Баруздин 1957: 102; Баруздин 1961: 44, 45; Лубо-Лесниченко 1982: 48–49). Albatta ko'chmanchilarda aksariyat hollarda jundan to'qilgan gazlamalar keng miqyosda ishlab chiqarilgan, biroq texnik o'simliklar vositasida ishlangan matolar asosan o'troq aholi hunarmandlaridan mol ayriboshlash orqali olingan.

Dala tadqiqotlari jarayonida ko'chmanchilarga oid yodgorliklar (asosan mozorqo'rg'onlar)da tosh yorg'uchoq bo'laklari uchrab tursada, eng ko'p uchraydigan moddiy madaniyat namunalari – turli metallardan tayyorlangan taqinchoqlar, soch to'g'nag'ichlari va kamar to'qalari, ot-ulov jixozlari, harbiy va mehnat qurollari hamda har xil minerallar va xayvon suyaklaridan ishlangan munchoqlar bo'lgan. Takidlash lozimki, toshdan yasalgan buyum (qayroqtosh, o'roq va surmatosh) lar ichida ayrimlari badiiy san'at darajasiga ko'tarilgan. Bu borada, yangi topilmalar orasida o'ziga xos nozik did bilan ishlangan surmatoshni misol qilib keltirsa bo'ladi. Zero, agarda Eylaton madaniyatining ilk bosqich (mil.avv. VII–V asr)larida surmatoshlar ancha sodda bir necha turdan iborat bo'lsa (Горбунова 1981: 179, рис. 37, 1–2), bu madaniyatning so'ngi bosqich (mil.avv. IV–III asr)larida Xonobod-1 yodgorligida topilgan surmatosh juda noziklashishi barobarida uning bosh qismi ko'z va og'zini ochib turgan ilon ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Xulosa

Shunday qilib, yuqorida keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, mintaqaning Antik davriga oid hunarmandchilik sohasining kuchli taraqqiyoti ilk temir davrida ko'chmanchi va o'troq madaniyat soxiblarining o'zaro madaniy ta'sirining kuchayishi natijasida Qadim Farg'ona (Davan) markazlashgan davlatining shakllanishi va rivojlashi bilan bog'liq. Holbuki, bu davlatni boshqargan sulola qariyb ming yil davomida xukm surgan – mil.avv. I ming yillik o'rtasida tarix sahnasiga kelib, milodiy 485 yili butkul tugatiladi. Albatta, mintaqaning har tomonidan tog'lar bilan qurshab olingan holda tabiiy muxofazaga ega bo'lganligi, ehtimol, uni buyuk ahamoniylar va yunonlar saltanatlari bosqinidan yetarli ximoya qilgandir. Biroq, bu yerda davlatchilik tomonidan dehqonchilik maydonlarini kengaytirish yo'lida yirik suv inshootlarini bunyod etish uchun olib borilgan oqilona ichki va tashqi siyosatning o'rni kam bo'lmagan. Shu bilan birga, Qadim Farg'ona (Davan) markazlashgan davlatining g'arbida joylashgan tarixiy davlat va saltanatlar milodiy I ming yillik o'rtasiga qadar uning yaqin ittifoqchilari sifatida bo'lib, asosiy harbiy bosqin

xavfi, ayniqsa mil.avv. II-I asrlar chegarasida olib borilgan Xitoy-Farg'ona davlatlari orasidagi urushlardan so'ng, sharq tarafda saqlanib qolgan hamda mamlakat asosiy mudofaa tizimlari shu yo'nalishda kuchaytirilgandi.

Darxaqiqat, Qadim Farg'ona (Davan) markazlashgan davlatining shakllanishi bilanoq, uning dastlabki ichki siyosati davlat xazinasini ko'paytirishga qaratilgan bo'lib, mintaqaning markazi va janubi-g'arbida suvsiz yotgan bo'z yerlarni o'zlashtirishga yo'naltirilgandi. Buning uchun esa, dastlab Chust madaniyatida shakllanib so'ngra Sho'raboshot madaniyati soxiblari tomonidan rivojlanib kelinayotgan sug'orish tizimining asosi xisoblanmish sun'iy kanallarining moxiyatini kuchaytirish lozim bo'lgan. Yuqorida keltirilgan ziroatkor madaniyatlar So'ngi bronza davridan boshlab, bizning fikrimizcha, vodiyning sharqidagi ko'plab buloqlarning o'zanlarini birlashtirish vositasida katta bo'lmagan ilk sug'orma kanallarini kashf qilishgan, biroq bu kabi kichik suv inshootlari vodiylarida bir necha o'nlab mikrovohalarda tashkil qilingan bo'lsada, ularning imkoniyatlari chegaralangan miqdordagi dala maydonlarini sug'orish uchun yetardi xolos.

Markaziy davlatchilikning ichki siyosatidagi eng asosiy islohat aynan zamonaviy Xonobod shahri hududidan oqib o'tgan Qoradaryodan dastlab Shahrixonsoy (120 km) va, bir muddatdan so'ng, uning etagidan Andijonsoy (60 km) kanallarini ochib chiqishga qaratilgandi. Biroq, bunyod etilgan ikki yirik sun'iy suv inshootlari, aksariyat hollarda to'g'ri yo'nalishga ega hozirgi zamon kanallaridan farqli, tabiiy daryolarga o'hshash "ilon izi" ko'rinishida bo'lgan. Zero, yangi kanallar qurilishi Chust va Sho'raboshot ziroatkor madaniyat soxiblari sayi-xarakatlari tufayli an'anaviy tarzda hamda muntazam ravishda rivojlantirib borilishi natijasida qadimiy buloqlar o'zanlarini o'zaro birlashtirish vositasida amalga oshirib kelinganligi ehtimoldan holi emas.

Shahrixonsoy va Andijonsoy kanallarini qanchalik iqtisodiy va ijtimoiy qurbonlar xisobiga bunyod etilganligi fanga aniq bo'lmaganda, keng ko'lamda amalga oshirilgan ushbu bunyodkorlik ishlari uchun juda katta mehnat va iqtisodiy resurslarning sarflanganligi tabiiy. Bunday katta xajmdagi ishchilarni zarur mehnat anjomlari va oziq-ovqat bilan ta'minlash hamda ish jarayonlarini yaqindan nazorat qilish va boshqarish uchun mas'ul amaldorlarga soylar bo'yida, bir biridan ma'lum masofa uzoqligida dastlab mudofalangan manzilgohlar barpo qilingan.

Garchi bu ikki magistral suv inshootlari uzoq vaqt (Andijonsoy mil.avv. IV–I asrlarda, Shahrixonsoy esa mil.avv. IV – mil. IV asrlar) davomida bosqichma bosqich ishga tushirilgan bo'lsada, vodiyning sharqiy muzofotlari (hozirgi Qirg'izstonning Osh, Jalalobod va O'zgan viloyatlari)da bir necha 100 metrdan bir necha o'n km gacha uzunlikka ega kanallar mavjud bo'lgan. Ohirgi tadqiqotlarimizga ko'ra, suv inshootlari markaziy davlat uchun nafaqat bevosita moliyaviy foyda keltirgan, balki bosqichma bosqich har 2–3 km masofada maxsus nazorat inshootlariga ega suv havzalari oldida Buyuk ipak yo'lining bir qator shahobchalari shakllanib, ichki va tashqi bozorlarni keskin rivojlanishiga olib kelgan. Bu esa, o'z navbatida, davlat uchun bilvosita moliyaviy foyda keltirgan deb takidlash imkonini beradi. Vaholanki, bu kabi taraqqiyot Shahrixonsoy va Andijonsoy bo'ylarida dastab vaqtinchalik qurilgan mudofalangan manzilgohlar o'rnida ko'shklar va, ayrim hollarda, tez-tez mahalliy va xalqaro yarmarka bozorlari tashkil qilinib turgan manzillar yaqinida shaharlar ham shakllana boshlaganligi ehtimoldan holi emas. Ya'ni ikki yirik suv inshootining barpo qilinishi nafaqat dehqonchilikni keskin rivojlanishiga, balki hunarmandchilik va savdo sotiqlarining yangi marralarga ko'tarish bilan birga shaharsozlik va urbanizatsiya jarayonlarini jadallashtirib yuborgan.

Antik davrining ilk bosqichi (mil.avv. IV–I asrlar) da butun mintaqaga bo'yicha tarqalgan o'troq va ko'chmanchi madaniyatlari kulolchiligi taraqqiyotida yangilik – kulolchilik charxi ishlatila boshlanadi. N.G. Gorbunova va G.P. Ivanov kabi tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, dastlab mintaqaga kulolchilik charxi ko'chmanchi Eylaton madaniyati migrasiyalari tufayli kirib kelgan, so'ng bu yangilik Sho'raboshot o'troq madaniyati vakillari tomonidan qo'llanilgan va keskin ravshda

rivojlantirilgan. Biroq, ayrim tadqiqotlar natijasiga ko'ra, kulollik charxi Chust madaniyatining so'ngi bosqichlarida ixtiro qilangan bo'lishi mumkin¹. Kulollik charxini vodiy hududida qanday paydo bo'lishiga qaramay, charxin kulolchiligi aynan o'troq madaniyatiga taalluqli hunarmandlar tomonidan keng ko'lamda o'zlashtirilgan. Shu bilan birga, Qadim Farg'ona markazlashgan (Davan) davlati siyosati vositasida mintaqadagi ichki va tashqi savdoning rivojlanishi tufayli bozor uchun ishlab chiqariladigan sopol idishlarni standartlashtirilishiga olib kelishi bilan birga, maxsulot sonining ko'payishiga va kulollar sohasining mukammallashishiga zamin bo'lib qolgan. Natijada, qo'lda yasalgan va bo'yoq bilan naqshlangan sopol idishlar diniy hamda tantanavor tadbirlar uchun, naqshlanmaganlari odatta oshxona uchun ixtisoslanishi barobarida, charxda yasalgan sopol idishlar ham toifalanib, tantanavor tadbirlar va kundalik ehtiyojlar uchun ishlatilgan.

Takidlash lozimki, hozirgi vaqtda kulolchilik charxida ishlangan sopol idish, arxeologik nuqtai-nazaridan, dastlab ko'chmanchi Eylaton madaniyatida qayd qilingan bo'lsada, charxning keng ko'lamda ishlatilishi ziroatkor Sho'raboshot madaniyati kulollariga tegishli deb takidlash mumkin. Shu bilan birga, qadim Farg'ona moddiy madaniyatining maqomiga aylangan qizil angobli charxin sopol idishlarining shakllanishi va keng tarqalishi aynan ziroatkor Sho'raboshot madaniyati kulollariga taalluqli bo'lgan. Ehtimol shu tufayli, keyinchalik ko'chmanchi Eylaton madaniyati kulollari asosan diniy tadbirlari uchun qo'lda yasalgan va bo'yoq bilan naqshlangan idishlarni tayyorlash bilan kifoyalanib qolmagandirlar. Zero, kundalik ehtiyojlar uchun ishlatilgan charxin qizil angobli idishlar ziroatkor madaniyati kulollariga ko'chmanchilar tomonidan (Eylaton madaniyatiga xos idish shakllari saqlangan holda) buyurtma qilinganligi haqiqatga yaqinroq. Bu an'analar Antik davrning so'ngi bosqichi (I–IV asrlar)da ham davom etishi bilan birga, charxin qizil angobli idishlar butun vodiy hamda qo'shni tarixiy-madaniy o'lkalar hududiga keng tarqalgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- Абдулгазиева Б.* Раскопки Сар-тепе // История и археология Средней Азии. Ашхабад: Илм, 1978. С. 148–155.
- Абдулгазиева Б.* К изучению памятников Восточной Ферганы // ТД Античная культура Средней Азии и Казахстана. Ташкент: Фан, 1979. С. 105–106.
- Абдулгазиева Б.* Раскопки на городище Кургантепе // ИМКУ. № 20 Ташкент: Фан, 1986. С. 60–68.
- Абдулгазиева Б.* Восточная Фергана в древности и раннем средневековье: Автореф. дисс. канд. истор. наук. Самарканд: ИА АН РУз, 1988. 28 с.
- Абдулгазиева Б.* Керамика поселения гончаров Камолтепа // ОНУ. Вып. 5–8. Ташкент: Фан, 1995. 41–46.
- Абдулгазиева Б.* Исследования поселения Султанабад // Средняя Азия. Археология. История. Культура. Материалы Международной конференции, посвященной 50-летию научной деятельности Г.В. Шишкиной. Москва, 2000. С. 12–16.
- Абдулгазиева Б.* К изучению структуры древних городов Ферганы // ИМКУ. № 34. Ташкент: Фан, 2004. С. 36–42.
- Абдулгазиева Б.* Внутренняя структура сельских поселений Ферганы эпохи раннего средневековья // ИМКУ. Вып. 38. Самарканд: Фан, 2012. С. 142–162.
- Абдуллаев Б. М.* Цитадели в оборонительной системе древней Ферганы / Вестник МИЦАИ, 2006. № 3. С. 7–14.
- Абдуллаев Б. М.* Возникновение и этапы развития фортификации Ферганы в древности и средневековье: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Самарканд, 2007. 31 с.
- Абдуллаев Б. М.* Некоторые итоги раскопок 2014–2015 гг. на памятнике Коштепа-2 // Археология Узбекистана. № 1. Самарканд, 2016. С. 13–22.
- Абдуллаев Б. М.* О преемственности погребального обряда эйлатанской культуры // Бюллетень МИЦАИ. Самарканд, 2018. № 27. С. 5–18.
- Абдуллаев Б. М.* Некоторые замечания по проблеме древнеферганского государства и его столицы // Бюллетень МИЦАИ. Самарканд, 2020. № 30. С. 91–100.

¹ Milliy arxeologiya markazi yetakchi ilmiy xodimi S.R. Baratov bilan suhbatga ko'ra, oxirgi vaqtlarda ilk ziroatkorlarga oid Chust manzilgohidan charhda ishlab chiqarilgan sopol idish namunalari qayd qilinmoqda. Bu yangilik tahlillar nitijasida o'z tasdig'ini topsa, olamshumul kashfiyot bo'ladi!

- Абдуллаев Б. М.* К проблеме эйлатанской культуры древней Ферганы // Вестник МИЦАИ. Вып. 35. Самарканд, 2023. С. 19–35.
- Абдуллаев К., Алмазова Н.* Каменные орудия античной эпохи на примере Паёнкурғана // Материалы по античной культуре Узбекистана. Самарканд, 2005. С. 16–24.
- Альбаум Л. И.* Балалык-тепе. Ташкент: АН УзССР, 1960. 228 с.
- Анарбаев А. А.* Қадимги Фарғона давлати ва унинг пойтахти тарихидан лавҳалар // Водийнома. Тошкент: [б. и.], 2016. Б. 36–41.
- Баруздин Ю. Д.* Карабулакский могильник // КСИЭ. Вып. XXVI. / Отв. ред. А. Д. Удадьцов. Москва: Изд-во Академия наук СССР, 1957. С. 98–103.
- Баруздин Ю. Д., Подольский А. Г.* Бронзовая женская статуэтка из Кара-Булакского могильника // КСИА. Вып. 85. / Отв. ред. Т. С. Пассек. Москва: Изд-во Академия наук СССР, 1961. С. 127–129.
- Баруздин Ю. Д.* Кара-булакский могильник // Известия Академии наук Киргизской ССР. Сер.: Общественные науки. Т. 3. Вып. 3. Бишкек: [б. и.], 1961. С. 43–81.
- Бернштам А. Н.* Араванские наскальные изображения и Даванская (Ферганская) столица Эрши // СЭ. 1948. № 4. Москва: Наука. С. 155–161.
- Бернштам А. Н.* Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая // МИА, № 26. М.-Л.: Академия наук СССР, 1952. 343 с.
- Бичурин Н. Я.* Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена / Отв. ред. С. П. Толстов. Т. II. Москва-Ленинград: Изд-во Акад. наук СССР, 1950. 335 с.
- Воронина В. Л.* Изучение архитектуры древнего Пенджикента // МИА. Вып. 15. Москва-Ленинград: Изд-во Академия наук СССР, 1950. С. 189–198.
- Воронина В. Л.* Раннесредневековый город Средней Азии // СА. Москва: Изд-во Академия наук СССР, 1959. № 1. С. 84–104.
- Воронина В. Л.* Доисламские культовые сооружения Средней Азии // СА. Москва: Изд-во Академия наук СССР, 1960. № 2. С. 42–55.
- Гаврюшенко П. П.* Кулунчакское укрепленное поселение // Автореф. ... канд. ист. наук. Ташкент, 1970. 27 с.
- Горбунова Н. Г.* Роговая пластинка из Ак-Тамского могильника // КСИИМК. Вып. 80. / Отв. ред. Т. С. Пассек. Москва: Изд-во Академия наук СССР, 1960. С. 93–94.
- Горбунова Н. Г.* Поселения Ферганы первых веков нашей эры: Некоторые итоги исследований // СА. Москва: Наука, 1977. № 3. С. 107–120.
- Горбунова Н. Г.* Итоги исследования археологических памятников Ферганской области (К истории культуры Ферганы) // СА. Москва: Наука, 1979а. № 3. С. 16–34.
- Горбунова Н. Г.* Керамика поселений Ферганы первых веков н. э. // ТГЭ. 1979б. Т. 20. С. 114–146.
- Горбунова Н. Г.* Бронзовые зеркала кугайско-карабулакской культуры: к вопросу о культурных связях Ферганы II в. до н. э. – VI в. н. э. // Культурные взаимосвязи народов Средней Азии и Кавказа с окружающим миром в древности и средневековье: Тез. докл. конф. Москва, 1981а. С. 40–41.
- Горбунова Н. Г.* Древний ферганский косметический прибор // Культура и искусство Хорезма. / Отв. ред. Н. А. Кукушкин. Москва: Наука, 1981б. С. 178–183.
- Горбунова Н. Г.* Кугайско-карабулакская культура Ферганы // СА. Москва: Наука, 1983. № 3. С. 23–46.
- Горбунова Н. Г.* Бронзовые зеркала кугайско-карабулакской культуры Ферганы // Культурные связи народов Средней Азии и Кавказа: Древность и средневековье. / Отв. ред. А. М. Лесков и Б. Я. Ставиский. Москва, 1990. С. 45–50.
- Горбунова Н. Г.* Женские украшения кугайско-карабулакской культуры Ферганы // Древний и средневековый Кыргызстан. Бишкек: Мурас, 1996. С. 77–92.
- Горбунова Н. Г.* Еще раз о Кара-Булакском могильнике // Новое о древнем и средневековом Кыргызстане / Ош: 3000 и культурное наследие народов Кыргызстана. Вып. 2. Бишкек: Мурас, 1999. С. 38–44
- Горбунова Н. Г., Оболдуева Т. Г.* Городище Каламыш-тепе в Фергане // Судьба ученого. К 100-летию со дня рождения Бориса Александровича Латынина. Санкт-Петербург: ГосЭрмитаж, 2002. С. 166–172.
- Давидович Е. А.* Раскопки замка Калаи-боло // МИА. № 66. Москва: Изд-во Академия наук СССР, 1958. С. 72–103.
- Заднепровский Ю. А.* Типология и динамика развития городских поселений древней Ферганы // Древний город Средней Азии. Ленинград, 1973. С. 17–20.
- Заднепровский Ю. А.* Раннежелезный век Ферганы и проблема возникновения Даваньского государства // Раннежелезный век Средней Азии и Индии. ТД Международного симпозиума. Ашхабад, 1984. С. 31–33.
- Заднепровский Ю. А., Матбабаев Б. Х.* Городище Мархамат (некоторые итоги изучения) // ИМКУ. Вып. 25. Ташкент: Фан, 1991. С. 62–72.
- Иванов Г. П.* Кашкарчинский могильник – новый памятник эпохи поздней бронзы в Фергане // ОНУ. Вып. 10. Ташкент: Фан, 1988. С. 44–47.
- Кадыров Э. Б.* Древние погребальные памятники Ферганы как исторический источник: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Ташкент: АН УзССР, 1975. 22 с.

- Козенкова В. И.* Археологические работы Андижанского областного краеведческого музея в 1956 г. // КСИИМК. Вып. 76 / Отв. ред. Т. С. Пассек. М.: Академия наук СССР, 1959. С. 56–62.
- Кюннер Н. В.* Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока Москва: Изд-во вост.лит., 1961. 392 с.
- Латынин Б. А.* Вопросы истории ирригации древней Ферганы // КСИИМК. Вып. 64. М.: Наука, 1956. С. 15–26.
- Латынин Б. А.* Некоторые итоги работы Ферганской экспедиции 1934 р. // АСГЭ. Ленинград: ГосЭрмитаж, 1961. Вып. 3. С. 49–55.
- Левина В. А.* Стена и башня «Старой Нисы» (Археологические вскрытия 1946 г.) // ТЮТАКЭ. Т. I. Ашхабад: Изд-во Туркмен ФАН СССР, 1949. С. 133–146.
- Литвинский Б. А.* Керамика из могильников западной Ферганы (Первое тысячелетие н. э.). Вып. II. Москва: Наука, 1973а. 202 с., 27 л. ил.
- Литвинский Б. А.* Украшения из могильников западной Ферганы. Вып. III. Москва: Наука, 1973б. 212 с., 19 л. ил.
- Литвинский Б. А.* Орудия труда и утварь из могильников Западной Ферганы. Вып. IV. Москва: Наука, 1978. 217 с., 37 л. ил.
- Лубо-Лесниченко Е. И.* Тканые узоры // По следам памятников истории и культуры народов Киргизстана / Отв. ред. В. М. Массон. Фрунзе: Илим, 1982. С. 48–53.
- Малтаев К. Ж., Матбабаев Б. Х.* Новые данные о памятниках античного времени в Восточной Фергане // Материалы по античной культуре Узбекистана. Самарканд: [б. и.], 2005. С. 66–69.
- Мандельштам А.М.* К истории Бактрии-Тохаристана // КСИА. Вып. 98. Москва: Изд-во АН СССР, 1964. С. 23–29.
- Массон М. Е.* Из воспоминаний среднеазиатского археолога. Ташкент: Изд-во Г. Гуляма, 1976. 176 с.
- Матбабаев Б. Х.* Ферганское государство Давань // История государственности Узбекистана (вторая пол. II тыс. до н. э. – III в. н. э.). Ташкент: Узбекистан, 2009. С. 185–193.
- Матбабаев Б. Х.* Древнеферганское государство Давань // Очерки по истории государственности Узбекистана. Ташкент: Шарк, 2001. С. 25–38.
- Матбобоев Б. Х.* Яна Давань подшолиги шаҳарлари хақида // Фарғона водийси тарихи янги тадқиқотларда. Фарғона: Фарғона, 2012. Б. 11–16.
- Матбабаев Б. Х., Абдуллаев Б. М.* Оборонительные сооружения древней Ферганы (кон. II тыс. до н.э. – пер. пол. I тыс. н.э.). Ташкент: “Экстремум пресс”, 2011. 176 с.
- Матбабаев Б. Х., Янгиши Ж., Исамиддинов М. Х., Тао Л., Абдуллаев Б. М., Хошимов Х., Алохунов А., Рахмонов З.* Археологические исследования Узбекско-Китайской Ферганской экспедиции на городище Мингтепа // Археологические исследования в Узбекистане. Вып. 10. Самарканд, 2015. С. 193–196.
- Матбобоев Б. Х., Янши Ж.* Қадимги Фарғона (Давань) давлати ва Мингтепа // Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммолари. Респ. конф. материаллари. Андижон: [б. и.], 2016. Б. 11–17.
- Нильсен В. И.* Становление феодальной архитектуры Средней Азии (V–VIII вв.). Ташкент: Наука, 1966. 335 с.
- Оболдуева Т. Г.* Отчет о работе первого отряда археологической экспедиции Большого Ферганского канала им. И.В. Сталина // ТИИА АН УзССР. Ташкент: АН УзССР, 1951. Т. IV. С. 29–32.
- Пугаченкова Г. А.* Парфянские крепости Южного Туркменистана // ВДИ. № 2. Москва: Изд-во АН СССР, 1952. С. 215–225.
- Пугаченкова Г. А.* Пути развития архитектуры Южного Туркменистана поры рабовладения и феодализма // ТЮТАКЭ. Т. 6. Москва: Изд-во АН СССР, 1958. 492 с.
- Рахманов З., Абдуллаев Б., Хомиджонова М.* Куялтепада 2017 йилда олиб борилган тадқиқотлар хисоботи // Археологические исследования в Узбекистане – 2017 год. Вып. 11. Самарканд, 2018. С. 225–230.
- Салтовская Е. Д.* Древние украшения из Ашта // Памяти Александра Александровича Семенова: Сб. статей по истории, археологии, этнографии и искусству Сред. Азии / АН ТаджССР, Ин-т истории им. А. Дониша; [Редкол.: Б. И. Искандаров (пред.) и др.]. Душанбе: Дониш, 1980. 359 с. С. 195–207.
- Толстов С. П.* По древним дельтам Окса и Яксарта. Москва: Восточная литература, 1962. 224 с.
- Турбеков М.* Оборонительные сооружения древних поселений и городов Согда (VII–VI вв. до н.э. – VII в.н.э.): Автореф. дисс... канд. ист. наук. Москва: МГУ, 1981. 23 с.
- Филанович М. И.* Ташкент. Зарождение и развитие города и городской культуры. Ташкент: Фан, 1983. 232 с.
- Ходжаев А.* Можно ли считать Эрши столицей древнего государства Фергана? // O'zbekiston tarixi. Ташкент: [б. и.], 2010. № 2. С. 63–73.
- Шигин А. Е.* Сары-курган – крепость в Фергане // СА. Москва: Наука, 1984. № 1. С. 192–198.
- Шишкин В. А.* Варахша. Москва: Изд-во АН СССР, 1963. 250 с.
- Шишкина Г. В.* Замок Бад-Асия в окрестностях Пайкенда // ИМКУ. Вып. 4. Ташкент: АН УзССР, 1963. С. 89–110.

REFERENCES:

- Abdulgazieva B. 1978. *Raskopki Sar-tepe (Excavations of Sar-tepe). In Istoriya i arkeologiya Srednej Azii (History and archeology of Central Asia)*. Ashkhabad, 148–155. (In Russian).

- Abdulgazieva B. 1979. *K izucheniyu pamyatnikov Vostochnoj Fergany (On the study of monuments of Eastern Fergana)* In *Antichnaya kul'tura Srednej Azii i Kazakhstana (Antique culture of Central Asia and Kazakhstan)*. Tashkent, 105–106. (In Russian).
- Abdulgazieva B. 1986. *Raskopki na gorodishhe Kurgantepe (Excavations in the city of Kurgantepe)*. In *IMKU (History of material culture of Uzbekistan)*. № 20. Tashkent, 60–68. (In Russian).
- Abdulgazieva B. 1988. *Vostochnaya Fergana v drevnosti i rannem srednevekov'e (Eastern Fergana in ancient times and early Middle Ages): Abstract of the dissertation of the candidate of historical sciences*. Samarkand, 28. (In Russian).
- Abdulgazieva B. 1995. *Keramika poseleniya goncharov Kamoltepa (Ceramics of the potters' settlement of Kamoltepa)*. In *Obshhetvennyye nauki v Uzbekistane (Social Sciences in Uzbekistan)*. Issue. 5–8. Tashkent: Fan Publ., 41–46. (In Russian).
- Abdulgazieva B. 2000. *Issledovaniya poseleniya Sultanabad (Research of the Sultanabad settlement)*. In *Srednyaya Aziya. Arkheologiya. Istoriya. Kul'tura. Materialy (Central Asia. Archaeology. History. Culture. Materials) Mezhdunarodnoj konferentsii, posvyashhennoj 50-letiyu nauchnoj deyatel'nosti G. V. Shishkinoy*. Moscow, 12–16. (In Russian).
- Abdulgazieva B. 2004. *K izucheniyu struktury drevnix gorodov Fergany (Towards the study of the structure of ancient cities of Fergana)*. In *IMKU (The History of Material Culture of Uzbekistan)*. Issue 34. Tashkent, 36–42. (In Russian).
- Abdulgazieva B. 2012. *Vnutrennyaya struktura sel'skikh poselenij Fergany ehpokhi rannego srednevekov'ya (The internal structure of rural settlements in Fergana in the early Middle Ages)*. In *IMKU (The History of Material Culture of Uzbekistan)*. Issue 38. Samarkand, 142–162. (In Russian).
- Abdullaev B. M. 2006. *Tsitadeli v oboronitel'noj sisteme drevnej Fergany (Citadels in the defensive system of the ancient Ferghana)*. In *Byulleten' Mezhdunarodnyj institut central'noazatskih issledovanij (Bulletin International Institute for Central Asian Studies)*. Issue 3. Samarkand: IICAS Publ., 7–14. (In Russian).
- Abdullaev B.M. 2007. *Vozniknovenie i ehtapy razvitiya fortifikatsii Fergany v drevnosti i srednevekov'e (Beginning and stage development of fortification of Ferghana in ancient and middle age)*: Abstract of the dissertation of the candidate of historical sciences. Samarkand, 31. (In Russian).
- Abdullaev B.M. 2016. *Nekotorye itogi raskopok 2014-2015 gg. na pamyatnike Koshtepa-2 (Some results of the 2014–2015 excavations at the Koshtepa-2 site)*. In *Arkheologiya Uzbekistana (Archeology of Uzbekistan)*. № 1. Samarkand, 13–22. (In Russian).
- Abdullaev B. M. 2018. *K probleme posledovatel'nogo ili parallel'nogo sushhestvovaniya kul'tur Fergany ehpokhi rannego zheleza i antichnosti (Examining consecutive or parallel existences of the cultures of Fergana in the early iron age and antiquity)*. In *Byulleten' Mezhdunarodnyj institut central'noazatskih issledovanij (Bulletin International Institute for Central Asian Studies)*. Issue 27. Samarkand: IICAS Publ., 5–18. (In Russian).
- Abdullaev B. M. 2020. *Nekotorye zamechaniya po probleme drevneferganskogo gosudarstva i ego stolitsy (Some remarks on the problem of the ancient Fergana state and its capital)*. In *Byulleten' Mezhdunarodnyj institut central'noazatskih issledovanij (Bulletin International Institute for Central Asian Studies)*. Issue 30. Samarkand: IICAS Publ., 91–100. (In Russian).
- Abdullaev B. M. 2023. *K probleme ehilatanskoj kul'tury drevnej Fergany (On the problem of the Eilatan culture of ancient Fergana)*. In *Byulleten' Mezhdunarodnyj institut central'noazatskih issledovanij (Bulletin International Institute for Central Asian Studies)*. Issue 35. Samarkand: IICAS Publ., 19–35. (In Russian).
- Abdullaev K., Almazova N. 2005. *Kamennye orudiya antichnoj ehpokhi na primere Payonkurgana (Stone tools of the ancient era on the example of Payonkurgan)*. In *Materialy po antichnoj kul'ture Uzbekistana (Materials on the ancient culture of Uzbekistan)*. Samarkand, 16–24. (In Russian).
- Al'baum L. I. 1960. *Balalyk-tepe (Balalyk-tepe)*. Tashkent: AN UzSSR Publ., 228. (In Russian).
- Anarbaev A. A. 2016. *Qadimgi Farg'ona davlati va uning pojtakhti tarixidan lavkhalari (Tablets from the history of the ancient Fergana state and its capital)*. In *Vodijnoma (Valley reports)*. Toshkent, 36–41. (In Uzbek)
- Baruzdin Yu. D. 1957. *Karabulakskij mogil'nik (Karabulak burial ground)*. In *Kratkie soobshheniya Instituta arkheologii AN SSSR (Brief reports on reports and field research of the Institute of the History of Material Culture)*. Issue XXVI. Moscow: Akademiya nauk SSSR Publ., Moscow, 98–103. (In Russian).
- Baruzdin Yu. D. 1961. *Kara-bulakskij mogil'nik (Karabulak burial ground)*. In *Izvestiya Akademii nauk Kirgizskoj SSR (News of the Academy of Sciences of the Kirghiz SSR)*. Frunze, 43–81. (In Russian).
- Baruzdin Yu. D., Podol'skij A. G. 1961. *Bronzovaya zhenskaya statuehtka iz Kara-Bulakskogo mogil'nika (Bronze female figurine from the Kara-Bulak burial ground)*. In *Kratkie soobshheniya Instituta arkheologii AN SSSR (Brief reports on reports and field research of the Institute of the History of Material Culture)*. Issue 85. Moscow: Nauka Publ., 127–129. (In Russian).
- Bernshtam A. N. 1948. *Aravanskije naskal'nye izobrazheniya i Davanskaya (Ferganskaya) stolitsa Ehrshi (Aravan rock carvings and the Davan (Fergana) capital Ershi)*. In *SE (Soviet Ethnography)*. Issue 4. 155–161. (In Russian).
- Bernshtam A. N. 1952. *Istoriko-arkheologicheskie ocherki Tsentral'nogo Tyan'-Shanya i Pamiro-Alaya (Historical and archaeological essays on the Central Tien Shan and Pamir-Alai)*. In *MIA (Materials and research on the archeology of the USSR)*. No 26. Leningrad: Akademii nauk SSSR Publ., 343. (In Russian).

- Bichurin N. Ya. 1950. *Sobranie svedenij o narodakh, obitavshikh v Srednej Azii v drevnie vremena (A collection of information about the peoples who lived in Central Asia in ancient times)*. T. II. Moscow-Leningrad: Akademii nauk SSSR Publ., 335. (In Russian).
- Voronina V. L. 1950. *Izuchenie arkhitektury drevnego Pendzhikenta (Studying the architecture of ancient Penjikent)*. In *MIA (Materials and research on the archeology of the USSR)*. No 15. Moscow-Leningrad: Akademii nauk SSSR Publ., 189–198. (In Russian).
- Voronina V. L. 1959. *Rannesrednevekovyj gorod Srednej Azii (Early medieval city of Central Asia)*. In *SA (Soviet archeology)*. No 1. 84–104. (In Russian).
- Voronina V. L. 1960. *Doislamskie kul'tovye sooruzheniya Srednej Azii (Pre-Islamic religious buildings of Central Asia)*. In *SA (Soviet archeology)*. No 2. 42–55. (In Russian).
- Gavryushenko P. P. 1970. *Kulunchakskoe ukreplennoe poselenie (Kulunchak fortified settlement)*: Abstract of the dissertation of the candidate of historical sciences. Tashkent, 27. (In Russian).
- Gorburnova N. G. 1960. *Rogovaya plastinka iz Ak-Tamskogo mogil'nika (Horn plate from the Ak-Tam burial ground)*. In *Kratkie soobshheniya Instituta arkheologii AN SSSR (Brief reports on reports and field research of the Institute of the History of Material Culture)*. Issue 80. Moscow: Akademiya nauk SSSR Publ., 93–94. (In Russian).
- Gorburnova N. G. 1977. *Poseleniya Fergany pervykh vekov nashey ehry: Nekotorye itogi issledovaniy (Fergana Settlements of the First Centuries of Our Era: Some Research Results)*. In *SA (Soviet archeology)*. No 3. Moscow, 107–120. (In Russian).
- Gorburnova N. G. 1979a. *Itogi issledovaniya arkheologicheskikh pamyatnikov Ferganskoj oblasti (K istorii kul'tury Fergany) (Results of the study of archaeological monuments of the Fergana region (To the history of the culture of Fergana))*. In *SA (Soviet archeology)*. No 3. Moscow, 16–34. (In Russian).
- Gorburnova N. G. 1979b. *Keramika poselenij Fergany pervykh vekov n. eh. (Ceramics of Fergana settlements of the first centuries A.D.)*. In *Trudi Gosudarstvennogo Ermitazha (Works of the State Archives)*. Vol. 20. 114–146. (In Russian).
- Gorburnova N. G. 1981a. *Bronzovye zerkala kugajsko-karabulakskoj kul'tury: K voprosu o kul'turnykh svyazyakh Fergany II v. do n. eh. – VI v. n. eh. (Bronze mirrors of the Kuga-Karabulak culture: To the question of cultural heritage of the Fergana II century BC – VI century AC)*. In *Kul'turnye vzaimosvyazi narodov Srednej Azii i Kavkaza s okruzhayushhim mirom v drevnosti i srednevekov'e (Cultural relations of the peoples of Central Asia and the Caucasus with the surrounding world in ancient times and the Middle Ages)*: Tez. dokl. konf. Moscow, 40–41. (In Russian).
- Gorburnova N. G. 1981b. *Drevnij ferganskij kosmeticheskij pribor (Ancient Fergana cosmetic device)*. In *Kul'tura i iskusstvo Khorezma (Culture and art of Khorezm)*. Moscow, 178–183. (In Russian).
- Gorburnova N. G. 1983. *Kugajsko-karabulakskaya kul'tura Fergany (Kugay-Karabulak culture of Fergana)*. In *SA (Soviet archeology)*. No 3. 23–46. (In Russian).
- Gorburnova N. G. 1990. *Bronzovye zerkala kugajsko-karabulakskoj kul'tury Fergany (Bronze mirrors of the Kugai-Karabulak culture of Fergana)*. In *Kul'turnye svyazi narodov Srednej Azii i Kavkaza: Drevnost' i srednevekov'e (Cultural ties of the peoples of Central Asia and the Caucasus: Antiquity and the Middle Ages)*. Moscow: Nauka Publ., 45–50. (In Russian).
- Gorburnova N. G. 1996. *Zhenskie ukrasheniya kugajsko-karabulakskoj kul'tury Fergany (Women's jewelry of the Kugai-Karabulak culture of Fergana)*. In *Drevnij i srednevekovyj Kyrgyzstan (Ancient and Middle Ages Kyrgyzstan)*. Bishkek: Muras Publ., 77–92. (In Russian).
- Gorburnova N. G. 1999. *Eshhe raz o Kara-Bulakskom mogil'nike (Once again about the Kara-Bulak burial ground)*. In *Novoe o drevnem i srednevekovom Kyrgyzstane (New about ancient and medieval Kyrgyzstan / Osh: 3000 and the cultural heritage of the peoples of Kyrgyzstan)*. Issue 2. Bishkek: Muras Publ., 38–44. (In Russian).
- Gorburnova N. G., Oboldueva T. G. 2002. *Gorodishhe Kalamysh-tene v Fergane (The ancient settlement of Kalatysh-tene in Fergana)*. In *Sud'ba uchenogo. K 100-letiyu so dnya rozhdeniya Borisa Aleksandrovicha Latynina*. Sankt-Peterburg: GosErmitaj Publ., 166–172. (In Russian).
- Davidovich E. A. 1958. *Raskopki zamka Kalai-bolo (Excavations of Kalai-bolo Castle)*. In *MIA (Materials and research on the archeology of the USSR)*. No 66. Moscow: Nauka Publ., 72–103. (In Russian).
- Zadneprovskij Yu. A. 1973. *Tipologiya i dinamika razvitiya poselenij drevnej Fergany (Typology and dynamics of development of settlements of ancient Fergana)*. In *Drevnij gorod Srednej Azii (Ancient city of Central Asia)*. Leningrad, 17–20. (In Russian).
- Zadneprovskij Yu. A. 1984. *Rannezheleznyj vek Fergany i problema vozniknoveniya Davan'skogo gosudarstva (Early Iron Age of Fergana and the Problem of the Origin of the Davan State)*. In *Rannezheleznyj vek Srednej Azii i Indii (Early Iron Age of Central Asia and India)*. TD Mezhdunarodnogo simpoziuma. Ashkhabad, 31–33. (In Russian).
- Zadneprovskij Yu. A., Matbabaev B. Kh. 1991. *Gorodishhe Markhamat (nekotorye itogi izucheniya) (The settlement of Marhamat (some results of the study))*. In *IMKU (The History of Material Culture of Uzbekistan)*. Issue 25. Tashkent: Fan Publ., 62–72. (In Russian).
- Ivanov G. P. 1988. *Kashkarchinskii mogil'nik – novyj pamyatnik ehpokhi pozdnej bronzy v Fergane (Kashkarchinsky burial ground – a new monument of the Late Bronze Age in Fergana)*. In *Obshestvennye nauki v Uzbekistane (Social Sciences of Uzbekistan)*. Issue 10. Tashkent: Fan Publ., 44–47. (In Russian).

- Kadyrov Eh. B. 1975. *Drevnie pogrebal'nye pamyatniki Fergany kak istoricheskij istochnik (Ancient burial monuments of Fergana as a historical source)*: Abstract of the dissertation of the candidate of historical sciences. Tashkent: AN UzSSR Publ., 22. (In Russian).
- Khodzhaev A. 2010. *Mozhno li schitat' Ehrshi stolitsej drevnego gosudarstva Fergana? (Can Ershi be considered the capital of the ancient state of Fergana?)*. In *O'zbekiston tarixi (History of Uzbekistan)*. № 2. 63–73. (In Russian).
- Kozenkova V. I. 1959. *Arkheologicheskie raboty Andizhanskogo oblastnogo kraevedcheskogo muzeya v 1956 g. (Archaeological works of the Andijan Regional Museum of Local History in 1956)*. In *Kratkie soobshheniya Instituta arkheologii AN SSSR (Brief reports on reports and field research of the Institute of the History of Material Culture)*. Issue 76. Moscow: Akademiya nauk SSSR Publ., 56–62. (In Russian).
- Kyuner N. V. 1961. *Kitajskie izvestiya o narodakh Yzhnoj Sibiri, Tsentral'noj Azii i Dal'nego Vostoka (Chinese news about the peoples of Southern Siberia, Central Asia and the Far East)*. Moscow: Vostochnaya literatura Publ., 392. (In Russian).
- Latynin B. A. 1956. *Voprosy istorii irrigatsii drevnej Fergany (Questions of the history of irrigation of ancient Fergana)*. In *Kratkie soobshheniya Instituta arkheologii AN SSSR (Brief reports on reports and field research of the Institute of the History of Material Culture)*. Issue 64. Moscow: Nauka Publ., 15–26. (In Russian).
- Latynin B.A. 1961. *Nekotorye itogi raboty Ferganskoj ehkspeditsii 1934 r. (Some results of the work of the Fergana expedition of 1934)*. In *Arheologicheskij sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha (Archaeological collection of the State Hermitage Museum)*. Issue 3. Leningrad: GosErmitaj Publ., 49–55. (In Russian).
- Levina V. A. 1949. *Stena i bashnya «Staroj Nisy» (Arkheologicheskie vskrytiya 1946 g.) (Wall and tower of «Old Nisa» (Archaeological excavations of 1946))*. In *TYUTAKEH (Works of the South Turkmenistan Archaeological Complex Expedition)*. T. I. Ashkhabat: Turkmen FAN SSSR Publ., 133–146. (In Russian).
- Litvinskij B. A. 1973a. *Keramika iz mogil'nikov zapadnoj Fergany (I tysyacheletie n. eh.) (Ceramics from the burial grounds of western Fergana (I millennium A.D.))*. Issue II. Moscow: Nauka Publ., 202. (In Russian).
- Litvinskij B. A. 1973b. *Ukrasheniya iz mogil'nikov zapadnoj Fergany (Ornaments from the burial grounds of Western Fergana)*. Issue III. Moscow: Nauka Publ., 212. (In Russian).
- Litvinskij B. A. 1978. *Orudiya truda i utvar' iz mogil'nikov Zapadnoj Fergany (Tools and utensils from the burial grounds of Western Fergana)*. Issue IV. Moscow: Nauka Publ., 217. (In Russian).
- Lubo-Lesnichenko E.I. 1982. *Tkanye uzory (Woven patterns)*. In *Po sledam pamyatnikov istorii i kul'tury narodov Kirgizstana (In the footsteps of historical and cultural monuments of the peoples of Kyrgyzstan)*. Frunze: Ilim Publ., 48–53. (In Russian).
- Mandel'shtam A. M. 1964. *K istorii Baktrii-Tokharistana (To the history of Bactria-Tokharistan)*. In *Kratkie soobshheniya Instituta arkheologii AN SSSR (Brief reports on reports and field research of the Institute of the History of Material Culture)*. Issue 98. Moscow: Akademiya nauk SSSR Publ., 23–29. (In Russian).
- Masson M. E. 1976. *Iz vospominanij sredneaziatskogo arkheologa (From the memoirs of a Central Asian archaeologist)*. Tashkent: G. Gulyama Publ., 176. (In Russian).
- Maltaev K. Zh., Matbabaev B. Kh. 2005. *Novye dannye o pamyatnikakh antichnogo vremeni v Vostochnoj Fergane (New data on monuments of ancient times in Eastern Fergana)*. In *Materialy po antichnoj kul'ture Uzbekistana (Materials on the ancient culture of Uzbekistan)*. Samarkand, 66–69. (In Russian).
- Matbabaev B. Kh. 2001. *Drevneferganskoe gosudarstvo Davan' (Ancient Fergana state of Davan)*. In *Ocherki po istorii gosudarstvennosti Uzbekistana (Essays on the history of statehood of Uzbekistan)*. Tashkent: Shark Publ., 25–38. (In Russian).
- Matbabaev B. Kh. 2009. *Ferganskoe gosudarstvo Davan' (Fergana state Davan)*. In *Istoriya gosudarstvennosti Uzbekistana (vtoraya pol. II tys. do n. eh. – III v. n. eh.) (History of the statehood of Uzbekistan (second half of the IInd millennium BC – III century AD))*. Tashkent: Uzbekistan Publ., 185–193. (In Russian).
- Matboboev B. Kh. 2012. *Yana Davan' podsholigi shakharlari khaqida (More about the cities of the Davan kingdom)*. In *Farg'ona vodijsi tarixi yangi tadqiqotlarda (The history of the Fergana Valley in new research)*. Farg'ona: Farg'ona Publ., 11–16. (In Uzbek).
- Matbabaev B. Kh., Abdullaev B. M. 2011. *Oboronitel'nye sooruzheniya drevnej Fergany (kon. II tys. do n. eh. – per. pol. I tys. n. eh.) (Defensive structures of ancient Fergana (Ist millennium BC – 1st millennium AD))*. Tashkent: “Ekhtremum press” Publ., 176. (In Russian).
- Matbabaev B. Kh., Yangshi Zh., Isamididinov M. Kh., Tao L., Abdullaev B. M., Khoshimov Kh., Alokhunov A., Rakhmonov Z. 2015. *Arkheologicheskie issledovaniya Uzbeksko-Kitajskoj Ferganskoj ehkspeditsii na gorodishhe Mingtepa (Archaeological research of the Uzbek-Chinese Fergana expedition at the Tingtepa settlement)*. In *Arkheologicheskie issledovaniya v Uzbekistane. Issue 10*. Samarkand, 193–196. (In Russian).
- Matboboev B. Kh., Yanshi Zh. 2016. *Qadimgi Farg'ona (Davan') davlati va Mingtepa (The ancient Fergana (Davan) state and Mingtepa)*. In *O'zbekiston tarixining dolzarb muammolari. Resp. konf. materiallari*. Andizhon, 11–17. (In Uzbek).

- Nil'sen V. I. 1966. *Stanovlenie feodalnoy arxitekturi Sredney Azii (V–VIII vv.) (Formation of feudal architecture in Central Asia (V–VII centuries))*. Tashkent: Nauka Publ., 335. (In Russian).
- Oboldueva T. G. 1951. *Otchet o rabote pervogo otryada arkheologicheskoy ehkspeditsii Bol'shogo Ferganskogo kanala im. I.V. Stalina (Report on the work of the first detachment of the archaeological expedition of the Great Fergana Canal named after I.V. Stalin)*. TIIA AN UzSSR (*Proceedings of the Institute of History and Archaeology*). T. IV. Tashkent AN UzSSR Publ., 29–32. (In Russian).
- Pugachenkova G. A. 1952. *Parfyanskije kreposti Yuzhnogo Turkmenistana (Parthian Fortresses of Southern Turkmenistan)*. In *VDI (Herald of Ancient History)*. Issue 2. Moscow: Izd-vo AN SSSR Publ., 215–225. (In Russian).
- Pugachenkova G. A. 1958. *Puti razvitiya arkhitektury Yuzhnogo Turkmenistana pory rabovladieniya i feodalizma (The development paths of architecture in Southern Turkmenistan during the period of slavery and feudalism)*. In *TYUTAKEH (Works of the South Turkmenistan Archaeological Complex Expedition)*. T. 6. Moscow: AN SSSR Publ., 492. (In Russian).
- Rakhmanov Z., Abdullaev B., Khomidzhonova M. 2018. *Quyultepada 2017 jilda olib borilgan tadqiqotlar khisoboti (Report on research conducted in Quyultepa in 2017)*. In *Arkheologicheskie issledovaniya v Uzbekistane*. Issue 11. 225–230. (In Russian).
- Saltovskaya E. D. 1980. *Drevnie ukrasheniya iz Ashta (Ancient jewelry from Asht)*. In *Pamyati Aleksandra Aleksandrovicha Semenova*. Dushanbe: Donish Publ., 195–207. (In Russian).
- Tolstov S. P. 1962. *Po drevnim del'tam Oksa i Yaksarta (Along the ancient deltas of Oxus and Jaxartes)*. Moscow: Vostochnaya lit-ra Publ., 224. (In Russian).
- Turebekov M. 1981. *Oboronitel'nye sooruzheniya drevnikh poselenij i gorodov Sogda (Defensive structures of ancient settlements and cities of Sogd)*: Abstract of the dissertation of the candidate of historical sciences. Moscow: MGU Publ., 23. (In Russian).
- Filanovich M. I. 1983. *Tashkent. Zarozhdenie i razvitie goroda i gorodskoj kul'turi (Tashkent. The birth and development of the city and urban culture)*. Tashkent: Fan Publ., 232. (In Russian).
- Shigin A. E. 1984. *Sary-kurgan – krepост' v Fergane (Sary Kurgan – a fortress in Fergana)* In *SA (Soviet archeology)*. No 1. Moscow: Nauka Publ., 192–198. (In Russian).
- Shishkin V. A. 1963. *Varakhsha (Varakhsha)*. Moscow: Izd-vo AN SSSR Publ., 250. (In Russian).
- Shishkina G. V. 1983. *Zamok Bad-Asiya v okrestnostyakh Paykenda (Bad Asiya Castle near Paykend)*. In *IMKU (The History of Material Culture of Uzbekistan)*. Issue 4. Tashkent: AN UzSSR Publ., 89–110. (In Russian).
-

FACTORS AND THE ESSENCE OF THE DEVELOPMENT OF ANCIENT FERGANA

© 2025. Bakhtiyar Abdullaev

Samarkand Institute of Archaeology named after Ya. Gulomov

Keywords: Fergana Valley, antiquity, nomadic and sedentary cultures, urbanization and crafts.

The ancient period of the region covered the stages of formation, development, decline and cessation of the existence of the Ancient Fergana State (Davan). The article shows the processes of urbanization of the region and the development of various branches of crafts that occurred under the influence of the consistent internal policy of this centralized state. The latter represented the main factors and essence of the development of ancient Fergana. These data were scientifically substantiated by comparing the accumulated material, according to the results of new field studies. A critical analysis of the findings of previous archaeological studies was also carried out to identify the characteristic stages of development of the ancient period. The presented new archaeological studies cover 2014-2024 and include the results of excavations over the past ten seasons. During this time, field studies were carried out in the settlements of Koshtepa-2, Sultanabad-3 and Sultansupa, as well as the burial ground of Khanabad-1 and the settlement of Khanabad-3 in the Andijan region. The obtained samples of material culture made it possible to generalize the main factors of urbanization of the region and the high development of crafts. This scientific presentation presents the results of a comparative analysis of new artifacts with samples of material culture from other monuments of the valley and neighboring historical and cultural regions.